

Arhivaalide säilitamine

Rahvusarhiivis läbi sajandi. I

Jaan Lehtaru*

Arhivaalide säilitamine moodustab ühe osa arhiivist ja selle juhtimisest ning on otseselt seotud arhivaalide kogumise, korrastamise ning kasutamisega. Säilitamise all mõistame kõiki tegevusi, mis kindlustavad arhivaalidele võimalikult pika eluea.¹ Kui arhivaale otseselt ei töödelda, on tegemist ennetava iseloomuga tegevustega, näiteks luuakse arhivaalide jaoks nõuetele vastavad hoiutingimused ja kaitse, tagatakse arhivaalide õige kasutamiseviisi ja originaalide paremaks säilimiseks tehakse neist vajaduse korral koopiaid. Majanduslikult on need tegevused pikas perspektiivis kasulikud ja efektiivsed, kuigi ühekordne kulu, näiteks uue arhiivihoonde või hoidla ehitamine, võib tunduda väga kõrge. Oluline on rõhutada, et selliste tegevuste mõjuulatus on suur ja pikaajaline, hõlmates üksikobjekti asemel terveid kollektioone.

Säilitamine hõlmab ka konserveerimis- ja restaureerimistegevust, millega tagatakse kahjustunud arhivaalide päästmine ning võimaldatakse juurdepääs neis sisalduvale infole. Sõjategevusest, õnnetustest, biokahjuritest (putukad, hallitusseened), hooletust kasutamisest, arhivaalide vananemisest ja lagunemisest põhjustatud kahjustuste korral töödeldakse kahjustunud ja hävimisohus arhivaale keemiliste ning füüsikaliste meetoditega. Osa kahjustunud arhivaale vajab üksnes puhastamist, teised seevastu keerulisemat töötlust, näiteks happeliste arhivaalide neutraliseerimist või käsikirjaliste tekstide stabiliseerimist. Arhivaalide säilitamise seisukohalt on tähtis ka info kopeerimine teistele andmekandjatele. See vähendab originaali käsitsemist ja parandab märgatavalt juurdepääsu infole. Nii näiteks võib põlemiskahjustuse või kustuva tekstiga arhivaalist tehtud koopia olla ainsaks infoallikaks ja säilida originaalstki kauem. Kuna arhivaalid koosnevad mitmesugustest materjalidest, mis reageerivad erinevalt keskkonnatingimustele ja konserveerimismeetoditele, on väga oluline ka arhivaalidega tegelevate inimeste erialane ettevalmistus. Käesoleva artikli eesmärk on anda ülevaade arhivaalide säilitamisest Rahvusarhiivis saja aasta jooksul, rõhuasetusega paberalusel arhivaalide säilitustegevusele Tartus. Just siin sai 1920. aastatel alguse professionaalne paberi ja kõite restaureerimine ja konserveerimine, mis on järjepidevalt kestnud ligi sajandi.

3. märtsil 1920 toimus haridusministeeriumi algatusel ja ajaloo professor Arno Rafael Cederbergi eeltöö tulemusel Tartu Ülikooli raamatukogus arhiivikomisjoni esimene koosolek. Tähtsamate ülesannete hulgas tõstis arhiivikomisjon esile arhivaalide päästmise ja säilitamise küsimuse.² Kaasaegsete hinnangul oli Eesti omariikluse eelsel ajal arhiivmaterjal sagedasti hävinenud lohakuse ning ametnike ja ametiasutuste asjatundmatuse tõttu, samuti olevat arhivaalide hävitamise kord Venemaal olnud väga puudulik. Otto Liivi kinnitusele oli „vanu, ajaloolisele uurimisele suure väärtusega arhivaale hulga kaupa määratud hävitamisele, müües neid paberivabrikutele või kaupmeestele pakkepaberiks“.³ Keeruliseks tegi arhiivide

* Jaan Lehtaru (1963), MSc, konserveerimisvaldkonna juht, Rahvusarhiiv, Nooruse 3, Tartu, jaan.lehtaru@ra.ee

¹ Vt. lähemalt: K. Konsa, R. Tiidor. Säilitamine arhiivis – mis see on? – Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 59–70.

² R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest. – Ajalooline Ajakiri 1930, nr. 1–2, lk. 54.

³ Olulisemaks näiteks tõi ta 1823. aastal paberivabrikusse müüdüd Narvas Hermannii lossis asunud väärtusliku orduaegse arhiivi: O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng. – Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 15.

töö ka asjaolu, et sõja ja revolutsiooni tõttu oli tulnud paljud arhivaalid evakueerida või ajutistesse hoidlatesse paigutada, mille käigus sai osa väärtuslikku arhiiviatmist kahjustada, osa läks aga kaotsi või hävis. Kuigi arhiivide käivitamiseni aastail 1918–1920 ei jõutud, pandi sel keerulisel ajal alus riikliku dokumendipärandi püsivale säilitamisele: Tallinnas Toompeal alustati intensiivset arhivaalide puhastus- ja korrastustööd juba 1918. aasta lõpus, Tartus algas järjepidev kogude hoistamine 1920. aasta sügisel pärast Venemaale evakueeritud arhiivide tagasitoomist.⁴ Riikliku arhiivinduse sünni seisukohalt on oluline arhiivikomisjoni otsus kahe keske arhiivi moodustamiseks 1921. aasta esimesel poolel – Tallinnasse Riigiarhiiv, mis on riigikantselei haldusalas ja allub riigisekretärile, Tartusse riigi Keskarhiiv, mis kuulub haridusministeeriumi alluvusse. Sisuliselt oli neist esimene mõeldud riigi keskasutuste jooksva asjaajamisega tegelevate arhiivide keskuseks ning teine ajaloolist arhiivimaterjali koondavaks asutuseks.⁵

Riigiarhiiv kohustus säilitama ajaloolise väärtusega arhiivimaterjali 15 aastat ja seejärel ainese üle andma Keskarhiivile alaliseks säilitamiseks. Samuti oli Riigiarhiiv kohustatud jälgima, et ajutiseks ametialaseks kasutamiseks välja antud arhivaalid oleksid asutustest tagastamisel samas füüsilises seisukorras.⁶ Kuivõrd Riigiarhiivi ruumid olid ehitatud kubermangu arhiivi jaoks Toompea lossi hoovi põhjapoolsele küljele, siis mõistagi ei olnud arvestatud moodsate arhiivihoonete nõuetega – ruumid olid kütte, ventilatsiooni ja veevärgita. Ainukeseks vooruseks võis lugeda seda, et kivimüürid ja betoonlaed pakkusid küllaldast kaitset tulekahjude vastu. Nõuetele mittevastavust leidis aga selleski valdkonnas, näiteks puudusid aknaluugid ning puitused olid ilma tulekindla katteta. Kaasaegsete sõnul muutus arhiiv töötamiskõlblikuks alles 1925. aastal, kui sisse seati keskküte ja tehti mõned hädavajalikud parandustööd.⁷ Lisaks ruumipuudusele kimbutas ka personali nappus. 1930. aastal töötas arhiivis kuus ametnikku, neist üks ka Riigiraamatukogu heaks, ning 1935. aastal oli ette nähtud 14 ametikohta, neist kolm arhivaari ja kaks arhivaalide korrastamisega tegelevat töötajat.⁸ Viimased võisid kokku puutuda ka säilitusprobleemidega. 1938. aastaks läbis riigiarhiivi Toompea hoone põhjaliku uuenduskuuri, mille tulemusel valminud uued arhiiviruumid olid igati kaasaegselt sisustatud. Märkimist väärib esimesel korral paiknenud arhivaalide puhastusruum, milles asus tugevajõuline nn. *ekshauster*, tänapäeva mõistes tõmbekapp, mis ajakirjanduse sõnul imes arhivaalidelt viimsegi tolmutükibeme.⁹

Tartus asuva Riigi Keskarhiivi (edaspidi Keskarhiiv) ülesandeks oli lisaks ajaloolise ainese kogumisele ja korrastamisele vastu võtta riigiarhiivilt üle antud ajaloolise väärtusega dokumente. Samuti võttis Keskarhiiv vastu mõisate valduses, kirikukogudustes ja teistes kogukondlikes organisatsioonides, liitudes ning seltsides asunud arhiiviväärtuslikke dokumente. Lisaks arhivaalide vastuvõtmisele pidi keskarhiiv korraldama arhivaalide kasutamist ja säilitamist.¹⁰ Juba 1920. aastal ja 1921. aasta esimesel poolel koondati Tartusse mitmesugused arhivaalid, nende seas Liivimaa kubermanguvalitsuse dokumendid, Eestimaa rüütel-

⁴ O. Liiv. Eesti arhiivinduse ajalooline areng, lk. 26–27; R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 64, 68. Vt. lisaks: L. Leppik. Friedrich Nineve – ajalooarhiivi ülesehitaja ja igavene kt. – Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk. 18–19.

⁵ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 57. Vt. lisaks: P. Pillak. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. – Kleio 1991, nr. 3, lk. 56–59; P. Pirsko. Eesti arhiivinduse arengufaasid. – Tuna 2020, nr. 1, lk. 2; M. Truman. Arno Rafael Cederberg ja Eesti Vabariigi arhiivinduse algus. – Tuna 2020, nr. 2, lk. 36–38.

⁶ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 61; Riigiarhiivi põhimäärus. – Riigi Teataja 1922, nr. 67, lk. 291.

⁷ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 63.

⁸ J. Elepson. Riigiarhiiv. – Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 78.

⁹ Riigiarhiiv uutes moodsates ruumides. – Uus Eesti, 13. aprill 1938. Vt. ka: Riigiarhiiv 1921–1940. – Eesti NSV arhiiviasutuste ajaloo teatmik 1888–1975. Tallinn, 1976, lk. 56.

¹⁰ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 66; Riigi Keskarhiivi põhimäärus. – Riigi Teataja 1922, nr. 67, lk. 292.

konna, Liivimaa ja Eestimaa rootsiaegsete kindralkuberneri ja Venemaalt reevakueeritud arhiivid. Eelnevalt olid arhiivile leitud mõned vajalikud ruumid, mis asusid Tartu Ülikooli ühiselamuhoones aadressil Hetzeli 1 (hilisema aadressiga J. Liivi 4). Kuigi ajaloo professor Cederberg oli mõnda aega koordineerinud ja juhtinud Tartus arhiivi loomist, loetakse Keskarhiivi tegevuse algusajaks 1921. aasta maikuud, mil palgati esimesed ametnikud.¹¹ 16. mail 1921 asus abijuhatajana arhiivi juhtima Friedrich Nineve, kelle esimesteks abilisteks olid teenija ja ühtlasi raamatukõitja Peeter Jaan ning abitööjõuna üliõpilane Paul Brandt.¹² Lisaks arhivaalide korrastamisele ja hoidlasse paigutamisele kuulusid nende ülesannete hulka ka arhiivihoones remondi tegemine, valgustuse paigaldamine, hoidlate mõõbliga sisustamine ja riiulite tellimine.¹³ Vajalikke arhivaalide puhastustöid tegid ajutised töötajad, keda palgati vastavalt nappidele võimalustele ministeeriumis heaks kiidetud rahastusotustuste alusel.¹⁴

Arhiivisüsteemi esimene professionaalne raamatukõitja, vilunud töömees Peeter Jaan oli juba 14-aastaselt läinud õpipoisiks H. Laakmanni trükikoja raamatukõitmise osakonda, kus õppis ametit neli ja pool aastat. Pärast ameti omandamist töötas kaheksa aastat Tartus Schnakenburgi trükikojas vanem-raamatukõitjana, seejärel siirdus ta Peterburi, kus töötas 24 aasta jooksul kahes nimekas trükikojas.¹⁵ Tartu arhiivis tegi P. Jaan raamatukõitmistööd, lisaks parandas ja puhastas arhivaale ning suure tõenäosusega – arvestades vaid paari inimese rakendamise võimalust – jäid tema kanda ka hädavajalikud tööd hoidlates, nagu temperatuuri mõõtmine ja rotilõksude paigaldamine. 1922. aasta Keskarhiivi kulude nimekirjast võib leida kirjeid järgmiste ostude kohta: raamatukõitmise niit, kalingur, maisija pärgamentpaber, raamatukõitmise lauad (7 tk.), kliistrijahu (1,2 kg), dekstriin (0,4 kg), termomeetrid (2 tk.), rotilõksud (3 tk.) ja tolmulapid.¹⁶ Aprilliks 1922 oli P. Jaani töö tulemusena Tartu Ülikooli arhiiv, „Riia Rootsi“ arhiiv (57 kasti), Riia ringkonna kohtu aktid (üle 70 000) ja Kuressaare rüütelkonna arhiiv (52 kasti) ära kuivatatud, hallitusest puhastatud, tähtsamad dokumendid parandatud, korrastatud ja riiulitele seatud.¹⁷ Pärast uue teenija töölevõtmist sai 6. märtsist 1922 Peeter Jaani ametinimetuseks raamatukõitja,¹⁸

¹¹ R. Õvel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 64–65.

¹² Peeter Jaan ja Paul Brandt on palgal olnud 20. mail 1921: Rahvusarhiiv (edaspidi RA), EAA.661.1.600, l. 9. 1921. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes. Huvipakkuva täiendusena olgu aga märgitud, et haridusministeeriumi ja Keskarhiivi vahelises kirjavahetuses palkade küsimuses 1921. aasta suvel ja sügisel on korduvalt esile toodud, et Paul Brandt on abitööjõuna tööle hakanud 1. veebruaril 1921 ehk rohkem kui kolm kuud enne ametisse määramist, ja seda professor Arno Rafael Cederbergi korraldusel, nagu Keskarhiivi abijuhataja Friedrich Nineve rõhutab: RA, EAA.661.1.716, l. 11. Toimik ajutise tööjõu kasutamise kohta, 02.06.1921–12.31.1922 (vt. ka: RA, EAA.661.1.716, l. 3, 15; sama ka: RA, EAA.1421.1.74, l. 28. Friedrich Nineve. Mustandite vihik (vene-eesti sõnastik ja päevik nov. 1924 – veebr. 1925 jm.)). Samal teemal vt. ka joonealune märkus: R. Õvel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 68.

¹³ RA, EAA.661.1.599, l. 7–8. 1921. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes.

¹⁴ Abitööjõu värbamise üle peetud pidevast vägikaikaveost ministeeriumi ja Keskarhiivi vahel annab tunnistust kirjavahetust 1921. aasta oktoobrist 1922. aasta aprillini, millest nähtub, et jaanuaris 1922 oli palgal kolm ja alates 1. aprillist kuus ajutist töötajat: RA, EAA.661.1.716, l. 16–55. Toimik ajutise tööjõu kasutamise kohta, 02.06.1921–12.31.1922.

¹⁵ Peterburis töötas Peeter Jaan kolm aastat kõitealal Heroldi trükikojas ja 21 aastat trükikojas Просвѣщение vanemmeisterina: RA, EAA.661.1.669, l. 1. Isikutoimik: Jaan, Peeter; Peeter Jaan, täisnimega Peeter Alexander Friedrich Jaan sündis 27. jaanuaril 1864 (vkj.) Tartus, abiellus 23. juunil 1891 (abikaasa Marie, neiuna Nirk) ning on koos abikaasaga märgitud 1908. aasta märtsis Peterburi Jaani koguduse koosseisus: RA, EAA.3150.1.660, l. 88. Peeter Jaan on hiljemalt 1922. aastal Peterburi Jaani kogudusest üle kantud Tartu Peetri koguduse liikmeskonda ja ta suri 31. märtsil 1924 Tartus: ELK.15.0.43, l. 88, kaader 91. EELK Tartu Peetri koguduse personaalraamatu lehed II pihtkond H–J, 1913–1940 (digikujutis Rahvusarhiivi digikogus, vaadatud 3. juunil 2020).

¹⁶ RA, EAA.661.1.600, l. 45, 70, 79. 1921. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes.

¹⁷ RA, EAA.661.1.3, l. 1. Toimik arhiivi asutamise kohta. Üliõpilaste ühiselamu, hiljem arhiivi II korruse plaan.

¹⁸ RA, EAA.661.1.756, l. 31p. 1923. a. palgalehed.

mis võimaldanuks tal pühenduda erialasele tööle täie jõuga, kuid paraku tõmbas edasiste leaanidele kriipsu peale raske haigus.¹⁹ Tema abikaasa Marie Jaan, kes töötas Keskarhiivis aastaid arhivaalide puhastajana, müüs abikaasa surma järel arhiivile mehe isiklikud köitetarbed: puust pressi, hõövliraami ühes teraga, raamatuõmblemisraami ja presslauad.²⁰ Kokkuvõttes võib Peeter Jaani pidada esimeseks asjatundlikuks säilitajaks ja restauraator-konservaatoriks nii Keskarhiivis kui ka arhiivinduses laiemalt. Tänu temale sai alguse arhivaalide köitmine ja parandamine ning lisaks tehtud tööle jättis ta pärandina arhiivile ka vajalikud töövahendid.

Friedrich Nineve isikuarhiivi uurides selgus, et juba Keskarhiivi moodustamise alguses võeti suund teaduslikule lähenemisele, kuidas ja milliste vahenditega teha paberiparandustöid. Selle tõenduseks on säilinud arhivaal, mis kannab nimetust „Instruktsioon kahjustada saanud dokumentide parandamise kohta“. See rootsi keelest saksa keelde tõlgitud tekst sisaldas õpetust, kuidas restaureerida niiskuskahjustusega paberalusel dokumente. Juhendmaterjali järgi soovitati restaureerimisel kasutada jaapani paberit ja siidimarlit ning liimina jahukliistrit, kirja olid pandud ka aadressid, kust neid materjale tellida saab.²¹ Peale eelnimetatud juhendi oli arhiivis kasutada 1922. aastal Oxfordis ilmunud Hilary Jenkinsoni tuntud arhiivinduse käsiraamatu tõlge eesti keelde. See oli kirjutatud kirjutusmasinal ning suure tõenäosusega kohapeal kõvade kaante vahele köidetud.²² Teos sisaldas tolle aja kohta väga asjakohast informatsiooni ka arhivaalide säilitamistingimustest ja restaureerimisest: paberalusel arhivaalide parandamisel soovitati kasutada siidimarlit, jaapani paberit ja kalsupaberit, nahkköidete restaureerimisel nahka, pärgamentürikute parandamisel pärgamenti ja pitserte puhul vaha. Liimidest eelistati kasutada paberi restaureerimisel maisi- ja harilikust jahust valmistatud kliistrit ning paberi tugevdamisel liimivedelikku, mida saadi pärgamentitükikeste keetmisel veega. Raamatu koostamisel oli tuginetud Suurbritannia, Ameerika Ühendriikide, Prantsusmaa ja Rootsi arhiivide, muuseumide ja raamatukogude senistele kogemustele. Lisaks jagati raamatus informatsiooni tollal populaarsust kogunud imelahuse kohta, mis pidi muutma raskesti loetavad raudgallustindiga kirjutatud tekstid taas loetavaks.²³ H. Jenkinsoni teose tõlge ja eelnimetatud juhend olid väärtuslikud teenäitajad ning löid kindla vundamenti restaureerimise ja konserveerimise professionaalseks arenguks. Nende näidete valguses leiab veelgi rohkem kinnitust, et Nineve juhitud Keskarhiivi ülesehitustöö algfaasis pöörati hoidlate esmase sisseade ja arhivaalide korrastamise kõrval teadlikult tähelepanu ka arhivaalide säilitamisele ja nende edasise kasutamise küsimustele.

1923. aasta eelarves taotleti juurde veel üht raamatuköitja kohta ning toodi ära selle ametikoha ülesanded: nimekirjade, registrite, kataloogide, käsikirjade ja dokumentide köitmine, aktide ja dokumentide parandamine jt. ettetulevad tööd.²⁴ 5. aprillil 1923 palgati raamatute köitmiseks ja arhivaalide parandamiseks arhiivi teenistusse Helmut Rammo, kes oli raa-

¹⁹ Peeter Jaan põdes kopsutuberkuloosi. Tema olulisust arhiivi jaoks tõendab asjaolu, et arhiiv palus vastava pöördumisega katta ravikulud riigi poolt. Kahjuks sai raske haigus võitu ja ta suri 31. märtsil 1924: RA, EAA.661.1.669, l. 20, 23, 25. Isikutoimik: Jaan, Peeter. Olgu lisatud, et Peeter ja Marie Jaan elasid Keskarhiivi II korrusel paiknenud pisikeses korteris, samal korrusel asus ka sorteerimis- ja köitmisruum: RA, EAA.661.1.3, l. 18, 19. Toimik arhiivi asutamise kohta. Üliõpilaste ühiselamu, hiljem arhiivi II korruse plaan, 09.01.–03.12.1923.

²⁰ RA, EAA.661.1.596, l. 22, 101. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924.

²¹ RA, EAA.1421.1.54, l. 1–3. Instruktsioon kahjustada saanud dokumentide parandamise kohta.

²² RA, EAA.661.1.36, l. 1–27. Väljavõte Hilary Jenkinsoni teose „A Manual of Archive Administration“ I osast. Tõlge eesti keelde; originaal: H. Jenkinson. A Manual of Archive Administration. Oxford: Clarendon Press, 1922, lk. 243.

²³ RA, EAA.661.1.36, l. 19–20. Tegemist oli 1% gallushappe lahusega, millel oli ajutine efekt ning mis kahjustas märgatavalt arhivaale, mistõttu jääb üle loota, et seda lahust ei jõutud Keskarhiivis katsetada.

²⁴ RA, EAA.661.1.602, l. 18p. 1923. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes.

matukõitmist õppinud Tartus Bergmanni trükikojas aastail 1913–1917.²⁵ Helmut Rammost sai Peeter Jaani töö jätkaja ning hinnatud spetsialist Keskarihiivile veerandsajaks aastaks. 1924. aasta augustist hakkas köitetöid ajutise abitööjõuna tegema ka Emil Mosin,²⁶ kes oli Tartu raamatuköitjate meistrite kogu ametivanem ning just tema kinnitas oma allkirjaga 30. oktoobril 1925 Helmut Rammo vastuvõtmist raamatuköitjate meistrite kogu selliks 15. aprillil 1917.²⁷ Lisaks palgati regulaarselt ajutist tööjõudu, kelle ülesanne oli muu hulgas ka hoidlate ja arhivaalide tolmut puhastamine. Keskarihiivi esimesel aastakümnel kasvas säilitus- ja puhastustöid teinud teenistujatest ja abitööjõust (Helmut Rammo, Voldemar Kippasto, Elisabeth Lents, Helene Parts jt.) välja tuumik, kes ka veel 1930. aastate lõpus ja 1940. aastate alguses oli arhiivis hõivatud säilitustegevusega.²⁸

Tuleohutuse tagamiseks võttis arhiiv kasutusele terve rea ennetavaid meetmeid. Näiteks oli haridusministeeriumi korraldusega alates 27. oktoobrist 1921 keelatud tööruumides suitsetamine.²⁹ Tulekustutite tellimisega tegeldi 1922. aasta augustis ja novembris: esmalt saatis firma H. Tõnisson ja Co arhiivile automaat-tulekustuti Pluvius hinnapakumise ning seejärel tegi Anglo-Esthonian Import Company Ltd. pakumise haridusministeeriumile ja allasutustele tulekustuti Minimax soetamise ettepanekuga, tuues eelisenähtisena välja toote kasutamise kõigis Euroopa riikide ministeeriumides enne ilmasõda.³⁰ Kas üks või teine kustuti arhiivile ka hangiti, jääb allikate põhjal paraku selgusetuks.

29. septembri 1923. aasta korralduse kohaselt olid kõik teenistujad kohustatud telefonitsi tulekahjust teavitama juhatajat, abijuhatajat jt. ning kahjutule tekkides kohe arhiivi kohale minema. Tööpäeva lõpus pidi viimane lahuja elektrivoolu arhiivile kuuluvatelt korrustelt peavõrgust välja lülitama, et vähendada tulekahju tekkimise riske.

Hiirte eemalehoidmiseks lubati sööki ja maitseaineid (suhkur, kompvekid, tubakas jne.) hoiule jätta vaid ühte tupp, kus asus nn. erikapp, mujal oli see rangelt keelatud. Ka raamatuköitja pidi oma vastutusala materjale niiviisi hoidma, et hiired nende kallale ei pääseks.³¹ Kärbeste arvukuse piiramiseks osteti ja kasutati kärbsepaberit.³² Puhastustöödel olid juba 1920. aastate alguses tänuväärseks abiks tolmuimejad. Neid saadi ilmselt Tallinnast firmast A. Kapsi & Co, mis müüs elektrotehnikat. Vastuses Keskarihiivi päringule 23. septembrist 1923 oli firmal pakuda kahte tolmuimeja mudelit – Nilfisk ja Santo.³³

²⁵ RA, ERA.3167.1.5776, l. 1. Tartu Tööoskusamet, isikutoimik: Rammo, Helmut, raamatuköitmise tööala; Helmut Rammo, täisnimega Helmuth Carl Hugo Rammo sündis 24. aprillil 1899 (vkj.) Tartus (RA, EAA.1253.1.599, l. 371), abiellus 13. aprillil 1925 (abikaasa Hilda, neiuna Tosso) ning on koos abikaasaga märgitud Tartu Peetri koguduse koosseisus (RA, EAA.3150.1.760, kaader 134, vaadatud 3. juunil 2020). Nii nagu Peeter Jaan, elas ka H. Rammo perega arhiivihoides (RA, EAA.661.1.53, l. 72, 142). Vahemärkusena olgu lisatud, et 1939. aasta seisuga oli Helmut Rammo ainus Keskarihiivi teenistuja, kellel oli välisriigist saadud aumärk – Läti Vabariik autasustas Rammot Vabadussõja 10. aastapäeva puhul medali ja tunnistusega Vabadussõjast osavõtmise eest Lätis: RA, EAA.661.1.13, l. 4. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi juhised, ringkirjad ja korraldused majanduse, eelarve koostamise, töö tasumise jt. arhiivi tegevuse küsimustes; Geni andmete tuginedes suri Helmut Rammo 25. novembril 1985 (<https://www.geni.com/people/Helmuth-Carl-Hugo-Rammo/6000000008569546939>, vaadatud 3. juunil 2020).

²⁶ RA, EAA.661.1.596, l. 44. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924.

²⁷ RA, ERA.3167.1.5776, l. 2. Tartu Tööoskusamet, isikutoimik: Rammo, Helmut, raamatuköitmise tööala.

²⁸ RA, EAA.661.1.596, l. 7, 56, 73, 77. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924.

²⁹ RA, EAA.661.1.2, l. 1. Eesti Vabariigi Valitsuse ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsused, määrused ja käskkirjad arhiivi kodukorra, postitariifide, eelarve ja üürihinna küsimuses, 26.10.1921–26.03.1941.

³⁰ RA, EAA.661.1.553, l. 26–27. Kirjavahetus Haridusministeeriumi, Tartu Ülikooli Valitsuse jt. asutustega majandusküsimustes, 23.05.1921–24.08.1922.

³¹ RA, EAA.661.1.654, l. 9, 18, 28. Juhataja korraldused ja teadaanded isikkoosseisu kohta, 24.04.1923–11.07.1928.

³² RA, EAA.661.1.598, l. 62. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1925.

³³ RA, EAA.661.1.40, l. 8. Kirjavahetus Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi, teaduse ja kunsti osakonnaga, asutuste ja eraisikutega arhiivi tegevuse ning majanduse küsimustes, 12.05.1922–25.09.1942. Samal aastal taotles ka Eesti Rahva Muuseum tolmuimejaid: J. Turu. Biotsiidide kasutamine ja nende mõju Eesti Rahva Muuseumi tekstiilide näitel. Magistritöö. Tallinn, 2018, lk. 18.

Konserveerimis- ja restaureerimistöõde puhul on alati tähtsat rolli mänginud materjalid, millega eri ajastuil on arhivaale parandatud. Kõitmistööde puhul oli rasketel aegadel populaarne taaskasutus. Selle ilmekaks näiteks on Keskarhiivi pöördumine 1923. aastal riigikontrolli Tartu osakonna poole eesmärgiga saada hävitamisele suunatud dokumentide hulgast vanu raamatukaasi. Riigikontrollist õnnestuski saada 5650 raamatukaant.³⁴ Seni rohkelt kasutatud 1938. aasta aruandluse³⁵ ja dokumentaalfilmi jäädvustuse³⁶ põhjal võis järeldada, et Keskarhiivis hakati jaapani paberit restaureerimisel kasutama alles kolmekümnendate aastate teisel poolel. Käesoleva uurimise käigus aga selgus, et jaapani siidipaberit osteti arhivaalide parandamiseks esimest korda juba 20. oktoobril 1923 Axel E. Aamodti kaudu Kopenhaagenist. Eesti Panga vahendusel telliti Keskarhiivile 100 poognat paberit maksumusega 569,50 marka.³⁷ Kõik ülejäänud vajalikud materjalid ja töövahendid (kliistrijahu, marmorpaber, eeslehepaber, valge siidipaber, papp, kalingur, nahk, õmblusraamid, pressid ja mööbel jms.) hangiti kohalike Tartu äride ja ettevõtete kaudu.³⁸ Raamatute sisuplokke lasti sageli lõigata Hermannit trükikojas. Eraldi väärrib esiletõstmist M. Pressi mööblitööstus – ettevõtte, mis 19. mail 1923 sõlmitud lepingu kohaselt valmistas lisaks raamatukõitmise töövahenditele suure osa Keskarhiivi interjööri ja mööblit (riiulid, raamatulugemise raamid, töölaud, redelid, aknaluugid jms.) ning tegi vajalikke remonditöid.³⁹

Raamatukõitmine ja arhivaalide parandamine muutus sedavõrd tähtsaks ja möödapääsmatuks, et seda kirjeldati 1924. aasta eelarves eraldi punktina. Aasta peale taotleti kõite- ja parandusmaterjalide ostmiseks 50 000 marka, mille eest loodeti parandada 715 köidet. Nimelt oli Rootsi teinud ettepaneku arhivaalide vahetamiseks ja seetõttu oli tarvis need eelnevalt restaureerida. Lisaks oli arhiivis palju hävimisohtlikus seisundis arhivaale ning iga päev kasvas säilitatavate arhivaalide hulk ja hoogustus nimistute valmistamine.⁴⁰ 1925. aasta eelarves planeeriti arhivaalide kõitmis- ja parandustööde kuludeks samuti 50 000 marka. Märkimisväärsed olid paberi parandamiseks planeeritud kogused: 12 kilo kliistrijahu (690 marka), 300 lehte jaapani siidipaberit (1500 marka) ja 37 meetrit siidimarlit (14 000 marka).⁴¹

Keskarhiivi pearaamatusse on 1. juulil 1925 tehtud huvitav sissekanne, mille kohaselt on Rootsi Riigiarhiivile Stockholmis tehtud ülekanne 48,62 Rootsi krooni suuruses summas – tasu Valjala kirikuraamatu kõitmise ja parandamise eest.⁴² Kirikuraamatu toimetas Rootsi ja

³⁴ RA, EAA.661.1.3, l. 15, 24. Toimik arhiivi asutamise kohta. Üliõpilaste ühiselamu, hiljem arhiivi II korruse plaan.

³⁵ RA, EAA.661.1.158, l. 199–202. Osakondade kuaruanded, 04.1938–03.1939. Vt. ka: J. Lehtaru. Dokumenteerimata konserveerimine ja tulemläbivi rahvusarhiivi näitel. – Muuseum 2016, nr. 1, lk. 12–13.

³⁶ RA, EFA.4.208. Riigi Keskarhiiv – Eesti ajaloo varaait. Eesti Kultuurifilmi ringvaade nr. 13, 1938.

³⁷ RA, EAA.661.1.554, l. 54. Kirjavahetus Haridusministeeriumi, Tartu Ülikooli Valitsuse jt. asutustega majandusküsimustes, 17.01.1923–02.03.1924.

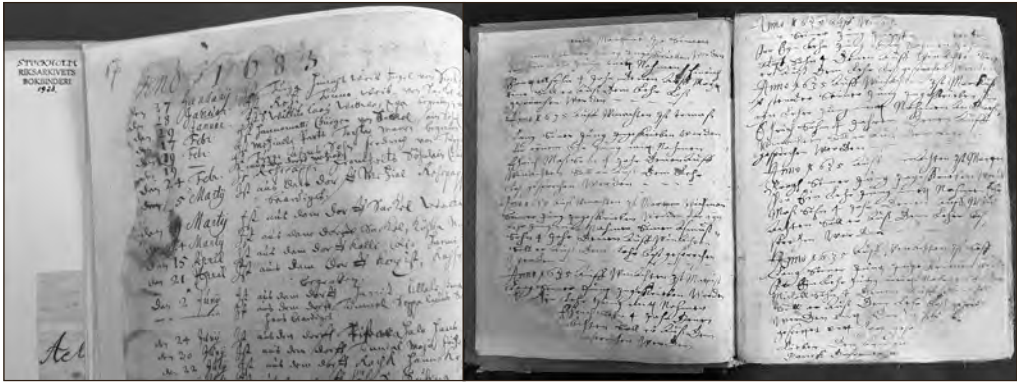
³⁸ Näiteks: raamatu lõikamise press ja hõõvel J. Pedajalt (Kauba 11); kliistrijahu J. Ulitsalt (Lossi 9); kaane-, eeslehe-, marmor- ja paranduspaber L. Schmehmanni ärist (Aleksandri 3); pliatsikummid, kuivatuspaberid ja kuivatuspressid K. Ungerit kirjutusmaterjalide kauplusest (Jaani 8); marmor-, eeslehe- ja valge siidipaber Hermannit kauplusest; papp, kalingur, dermatiin ja niit M. Kuddingilt (Vana 2); linane riie R. Abeli riidekauplusest (Kaubahoov, nr. 8); paberid ja terasest joonlauad F. Raudsepa kauplusest (Küüni 1); paelad, purje- ja aktiinidid ning lambanahad M. Miti kauplusest (Poe 9): RA EAA.661.1.596, l. 11, 19–20, 28, 40, 45–46, 50, 57, 61, 83, 85, 87, 90. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924.

³⁹ RA, EAA.661.1.596, l. 15, 23, 53, 55, 117. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924; RA, EAA.661.1.601, l. 86. 1923. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes.

⁴⁰ RA, EAA.661.1.601, l. 50p.–51. 1923. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes.

⁴¹ RA, EAA.661.1.608, l. 13p.–14. 1925. a. eelarve koos kirjavahetusega finantsküsimustes.

⁴² RA, EAA.661.1.598, l. 60. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1925. Rahalises vääringus võrdus ühe raamatu restaureerimise töö Rootsi Riigiarhiivis kõitja Helmut Rammo kuupalgaga (5000 marka) Eestis.

Vasakul Rootsi Riigiarhiivis 1923. aastal restaureeritud Valjala kirikuraamatu fragment, kõite sisekaane vasakpoolses ülaseravas Rootsi Riigiarhiivi kõitekoja templiljälend ja aastaarv (RA, EAA.3138.1.2). Võrdlusena paremal Keskarhiivis restaureeritud köidetud käsikiri (Tartu drelli- ja lõuendikangrute tsunfti õpipoiste ja sellide nimekiri, 1634–1666. RA, EAA.3921.1.4). Mõlemal juhul oli parandamisel kasutatud siidimarlit.

tagasi Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor Helge Kjellin.⁴³ Otsuse saata kirikuraamat restaureerimisele Rootsi oli teinud Keskarhiivi varasem juhataja kt. Friedrich Nineve, kellele see tõi kaasa mõningaid sekeldusi, sh. põhjalikku aruandmist arhiivi juhatajale August Sildnikule.⁴⁴ Pole kahtlust, et Kjellini vahendusel Rootsi Riigiarhiivist Eestisse tagasi toimetatud heal tase- mel restaureeritud kirikuraamat oli tõhusaks eeskujuks Keskarhiivi restauraatoritele. Valjala kirikuraamatu hallitusest pehastunud sisuploki lehti olid rootsi spetsialistid lisaks paberiga parandamisele toestanud ka siidimarliga. Vaid kaks nädalat pärast Valjala kirikuraamatu restaureerimistööde ja Kjellinile sõidukulude eest maksmist leiame Keskarhiivi kuludest esimest korda sissekande selle kohta, et arhiiv ostis F. Raudsepa kauplusest siidimarlit.⁴⁵ Niisiis võib öelda, et just välismaiste kolleegide töö oli heaks õppematerjaliks, kuivõrd siinsetel köitetöö tegijatel puudus restaureerimisalane väljaõpe ja õppida tuligi n.-õ. töö käigus. Muuseas, samal 1925. aastal hakati paberi parandustöödel kasutama ka pulverisaatorit.⁴⁶

Säilitamise seisukohalt pöörati järjest rohkem tähelepanu arhivaalide puhastamisele. Nii oli 1925. aasta eelarves majapidamiskulude all puhastus- ja korrashoiu valdkonnas eraldi lahter pealkirjaga „Arhivaalide põhjalik tolmut puhastamine“. Seejuures olid tolmutustööde planeeritud suveks ja eelarves ettenähtud summat (15 000 marka) kavatsesi suurendada.⁴⁷ Kuna peaaegu kogu hoone hakkas kuuluma arhiivile, otsustati lisaks majahoidjale ja kahele teenijale palgata ajutist tööjõudu ruumide ja arhivaalide korrashoidmiseks. Arhivaalide puhastamiseks ja väikeste paranduste tegemiseks planeeriti neljakümneks päevaks tööle võtta veel neli töötajat.⁴⁸

⁴³ RA, EAA.661.1.598, l. 60, 281. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1925. Maalirestaureerimise taustaga H. Kjellin töötas ka Eesti Rahva Muuseumis ja Pallases, juhtis Tartus toomkiriku varemete arheoloogilisi väljakaevamisi ning Karja ja Ridala kiriku restaureerimistöid 1923–1924. Rootsi tagasi jõudnud, rajas ta 1930. aastal Värmlandi konserveerimisasutuse, kus restaureeris koos abikaasaga altarikappe, kantsleid ja epitaafe. H. Kjellini juhendamisel kaitsesid magistr töö kolm üliõpilast: kunstiajaloolane Voldemar Vaga, kunstiajaloolane ja muinsuskaitaja Elsbet Markus ja hilisem Tallinna Linnaarhiivi juhataja Epp Siimo, vt. lähemalt: E. Kangor. Kjellini lühike, kuid viljakas aeg Tartus. – Sirp, 02.08.2019 (<https://sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/kjellini-luhike-kuid-viljakas-aeg-tartus/>, vaadatud 5. juunil 2020).

⁴⁴ RA, EAA.1421.1.74, l. 29–29p. Friedrich Nineve. Mustandite vihik (vene-estis sõnastik ja päevik nov. 1924 – veebr. 1925 jm.).

⁴⁵ RA, EAA.661.1.598, l. 320. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1925.

⁴⁶ RA, EAA.661.1.621, l. 18. 1933/34. a. eelarve ja kirj vahetus finantsküsimumustes.

⁴⁷ RA, EAA.661.1.606, l. 22, 57. 1925. a. eelarve koos kirj vahetusega finantsküsimumustes.

⁴⁸ RA, EAA.661.1.607, l. 20p. 1925. a. eelarve koos kirj vahetusega finantsküsimumustes.

Oli üsnagi selge, et arhiivi ette kerkinud ülesannete täitmisel oli üheks olulisemaks probleemiks maja ise: ülikooli ühiselamu ei sobinud mitme parameetri tõttu arhiivihooneks. Ei saa aga öelda, et selle probleemiga ei püütud tegelda. Juba 1923. aastal valmis riigisekretäri ettepanekul Friedrich Nineve koostatud uue maja projekt. Uue arhiivihooned asukohaks planeeriti Tähtvere parki. Lisaks uue maja kirjeldusele ja joonistele leiab nimetatud projektist ka ühiselamuhooned kirjelduse koos ülestähendatud puudustega.⁴⁹ Etteruttavalt võib öelda, et hoolimata eri aegadel tehtud mitmest katses ehitada uus arhiivihooned või vanale hoonedele juurdeehitus, jäi arhiiv vanasse hoonesse peaaegu sajaks aastaks. Ühiselamuhooned ei vastanud arhiivihooned nõuetele ka 20. sajandi alguse kontekstis, seda peamiselt põrandate vähesel kandevõime, tuleohutusnõuetele mittevastavuse ja ruumikitsikusega kaasnevate probleemide tõttu. Samuti jäid ka pärast kogu maja arhiivi käsutusse saamist keldrikorrusele mõned elukorterid. Aastate jooksul hooned siiski teatud määral remonditi. Osa vaheseinu eemaldati ning ruumidesse paigaldati rauduksi ja aknaluuke. 1929. aasta lõpuks hangiti 895 riulit, mis võimaldas paigutada 14 000 jooksva meetri ulatuses arhivaale. Parema säilitamise eesmärgil paigutati toimikud riulitele horisontaalselt ja raamatud vertikaalselt. Seetõttu vajati aga kahesugust riulite süsteemi, lisaks veel erilised riulid raamatukogu, kaartide jm. jaoks.⁵⁰ Tulekaitse parandamiseks kavandati 1927. aastal veetorustiku ja tuletõrjevoolikute süsteemi paigaldamist läbi korruste. Selleks küsiti hinnapakumist aktsiaseltsi C. Siegel ehituse- ja metallitööstuse Tartu esindusfirmast Tehnik.⁵¹

Arhivaalide säilitusküsimusi kajastati ka ajaleheveergudel. Nii näiteks kirjeldas 1928. aasta 11. veebruari Postimees artiklis „Sandarmeeria arhivaalid. Keskarhiivi tööst ja tegemistest“ põgusalt arhivaalide parandamist ja köitmist. Märkiti, et parandustöödeks kasutatakse peaaesjalikult Lyoni siidimarlit ja Tokiost pärit siidipaberit, kuid köitmisööde juures tuntakse puudust paberilõikamise masinast, samas on papi lõikamiseks vajalik seade olemas. Hiljuti muretsetud seadmena mainiti elektrilist liimikeetjat ja toonitati, et lisaks oma põhifunktsioonile aitab see tõhusalt vältida tulehädadohtu, mis liimi keetmisega muidu kaasnes.⁵²

Igapäevaste tööülesannetega toimetulekuks vajas arhiiv üha rohkem eelarvelisi ressursse ja inimitööjõudu. Kui koosseisuliste töötajate hulk 1920. aastate keskel oli kümne ringis ja ligikaudu sama palju palgati juurde ajutist tööjõudu,⁵³ siis 1930. aasta 10. jaanuari seisuga oli tööl juba 23 inimest.⁵⁴ Keskarhiivi noore juhina pidas Otto Liiv 1929. aastal haridusministeeriumile koostatud töökavas oluliseks arhiivi kaitse korraldamist õnnetuste vastu, aga ka arhivaalide kopeerimise (nn. fotostateerimise), köitmise ja parandamise arendamist.⁵⁵ Näiteks võeti alates 25. jaanuarist 1932 nn. erioskusega tööjõuna arhivaalide köitmiseks ja restaureerimiseks tööle Voldemar Kippasto.⁵⁶ Kuid mis peamine, Otto Liiv otsis aktiivselt võimalusi Keskarhiivi vaevanud ruumipuuduse lahendamiseks. Ta pöördus juurdeehituse saamise või uue arhiivihooned ehitamise taotlemiseks 1934. ja 1935. aastal nii Tartu Ülikooli, teedeministeeriumi kui ka haridus- ja sotsiaalministeeriumi poole. Uue arhiivihooned ruumilahendus nägi ette paljude muude vajalike ruumide kõrval ka uusi kaardihoidlaid, materjali vastuvõturuumi, suurt näitusesaali, raamatukogu, fotolaborit ja restaureerimisruume. Paraku ei saatnud tema toonased ega ka

⁴⁹ RA, EAA.661.1.591, l. 1–2. Fr. Nineve koostatud Riigi Keskarhiivi uue hooned projekt, 1923.

⁵⁰ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 67.

⁵¹ RA, EAA.661.1.612, l. 15, 54–57. Kirjavahetus Haridusministeeriumi jt. asutustega finantsküsimustes, 1928–1929.

⁵² RA, EAA.1421.1.24, l. 103. Ajaleheväljalõiked Riigi Keskarhiivi, teisi arhiive ja arhiivindust käsitlevates küsimustes, 1921–1929.

⁵³ RA, EAA.661.1.596, l. 44, 101–103. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924.

⁵⁴ R. Övel, O. Liiv. Eesti riiklikust arhiivindusest, lk. 66.

⁵⁵ RA, EAA.661.1.41, l. 24. Arhiivitöötajate ettekanded Haridusministeeriumile, Riigisekretärile ja arhiivi juhatajale asutuse tegevuse ja isikliku koosseisu küsimustes, 04.12.1923–07.05.1941.

⁵⁶ RA, EAA.661.1.656, l. 41. Juhataja korraldused ja teadaanded isikkoosseisu kohta, 06.1928–24.08.1940.

hilisemad pingutused selles valdkonnas edu ja säilitusõuetele vastav hoone jäi ehitamata.⁵⁷

12. veebruaril 1933 tutvustas Rudolf Kenkman Päevalehe artiklis Keskarihiivi toimetiste 2. numbrit. Artiklis anti ülevaade Keskarihiivi tegevusest ajavahemikul 1921–1932. Arhivaalide säilitamise seisukohast rõhutati tööka, et arhiiv asub raudteejaama lähedal, mis võib sõja korral pommitamise tagajärjel ohtlikuks saada. Sellise riski vähendamiseks peeti vajalikuks ehitada lähitulevikus arhiivile lisahoone. Samuti anti mõista, et 1920. aastate alguses oluks mõistlikum ehitada uus, spetsiaalselt arhiivile mõeldud hoone, kuid selleks ei jagunud tollal vajalikke vahendeid. Artiklis toodi ka esile, et arhiivis on palju ära tehtud tulekindluse tõstmisel ning hoone sisustamisel riulitega. Kiitvalt mainiti arhiivi korrastustööd ja arhivaalide paigutamise viisi, mis tähendab, et algusest peale on toimikute lahtised lehed paigutatud horisontaalselt; mujal eelistatud vertikaalne hoiustamise viis usuti mõjuvat arhivaalidele kahjustavalt. Kiidusõnu pälvis ka arhivaalide hoiustamine: tunnustati arhivaalide kaitset heleda päikesevalguse ja tolmu eest ning lisati, et „piinliku puhtusega silmapaistev Riigi Keskarihiiv on kõigile heaks eeskujuks“.⁵⁸ Ühtaegu rõhutati, et 1932. aasta 1. aprilli seisuga on hoiustatud ligi 11 kilomeetrit arhivaale mitmesajast asutusest ja väga halbadest hoiutingimustest kokku kogutud arhiivimaterjalid on puhastatud, parandatud ja uurijatele kättesaadavaks tehtud. Tänapäevase digikoopiade valmistamise kõrgajal võib huvipakkuva paralleelina esile tuua asjaolu, et juba tollal tundsid nii kodumaised kui ka välismaised uurijad vajadust arhivaalidest tehtud koopiade järele. Sestap tunneb artikli autor imestust fotostaadi puudumise üle.⁵⁹

1932/1933. aasta statistika järgi kasvas uurimissaali tellitavate arhivaalide hulk 9906 ühikuni, millest 30% olid sedavõrd halvas seisundis, et neid ei olnud võimalik käsitseda ilma lisakahjustusi tekitamata. Aasta jooksul jõuti konserveerida ja restaureerida 1743 arhivaali ja 113 kaarti, s. o. parandada suudeti ainult neid arhivaale, mida muidu poleks uurimiseks üldse võimalik anda olnud. Parandamist vajasisid eelkõige vanemad toimikud ja rootsiaegsed ning 18. sajandi algusest pärit kaardid, mida kõige rohkem uurimiseks telliti. Uurimissaali tellimuste kiire kasv suurendas märgatavalt tarvidust nende parandamise järele.⁶⁰

Oluline tegevus säilitusvaldkonnas on ka erinevate näituste ettevalmistamine ning vajalike eksponeerimistingimuste tagamine. 1932/1933. eelarveaasta lõpul alustas Keskarihiiv eeltöid näituse „Eesti rahvuslik ärkamisaeg“ korraldamiseks. Näitus oli avatud 25. maist 11. juunini 1933 ja seda külastas üle 1300 huvilise, teiste seas ka esimesest Soome–Eesti ajaloolaste päevast osavõtjad.⁶¹ Arhivaale kaitstesid valguse eest tekstiilist päikesevarjud,⁶² mis telliti firmast M. Press juba 1924. aastal.⁶³ Tegu oli lihtsa ja praktilise moodusega, mida on hakatud tänapäeval taas rakendama.

1930. aastatel mõisteti, kui oluline on hinnalisemate arhivaalide kopeerimine. Keskarihiivi tellimusel tegi fotomehaanik Eduard Selleke mitmeid fotokoopiaid klaasnegatiividele.⁶⁴ Suu-

⁵⁷ J. Arukaevu. Suure unistuse algus: Otto Liivi katsed lahendada Eesti Ajalooarhiivi ruumiprobleemid. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 1 (8). Tartu, 1996, lk. 102, 104–105, 108–109.

⁵⁸ R. Kenkman. Eesti Riigi Keskarihiivi tegevuse ülevaade 1921–1932 ja arhiivide loend. E. R. Keskarihiivi Toimetised nr. 2 (I:1), Tartus, 1932. 8° VIII + 180 lk. – Päevaleht, nr. 42, 12. veebruar 1933 (<https://dear.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=paevalehtew19330212.2.20>, vaadatud 10. juunil 2020).

⁵⁹ Samas.

⁶⁰ RA, EAA.661.1.621, l. 27–28. 1933/1934. aasta eelarve ja kirjavahetus finantsküsimustes.

⁶¹ O. Liiv. Riigi Keskarihiiv 1933./34. tegevusaastal. – Ajalooline Ajakiri 1934, nr. 2, lk. 91.

⁶² RA, EAA.661.1.499. Arhiiviruumide fotod, foto nr. 19, Eduard Selleke, 1933.

⁶³ RA, EAA.661.1.596, l. 118. Sissetulekute ja väljaminekute pearaamat, 1924.

⁶⁴ J. Lehtaru. Ajalooarhiivi klaasnegatiivide kogu ettevalmistamine digiteerimiseks (2010–2011). – Rahvusarhiivi tegevuse ülevaade 2011–2012, lk. 88 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/06/ra_2011-2012_2.pdf; vaadatud 11. juunil 2020). Vt. ka: T. Tael. Põgus tutvus ERM-i fotokogudega: fotomehaanik Eduard Sellekese pilte Tartu käsitöölaliste töökodadest (<https://blog.erm.ee/?p=8645>, avaldatud 13. oktoobril 2016, vaadatud 11. juunil 2020).

renenud vajadus arhivaalidest tehtud kooptide järele nõudis vastavate kopeerimisseadmete hankimist. 16. juulil 1935 jõudis Keskarhiivi Londonist tellitud fotostaat dokumentide ja raamatute kiireks fotomehaaniliseks paljundamiseks, mis võimaldas ilma erilise laboratooriumi ja pimikuta teha hea ja terava fotokoopia kahe minuti jooksul. Aparaat osteti firmast Photostat Limited 3800 krooni eest ning oli kaasaegsete hinnangul tehnika viimane sõna. Lisatarvikuna paigaldati aparaadile valgustusseade, mille ehitas kohapeal Keskarhiivi mehaanik Eduard Kiisla. Kui vanemate fotostaatide kasutamisel asetati pildistatav objekt objektiivi ette vertikaalasendis, siis uus fotostaat võimaldas objekte pildistada horisontaalselt ülevalt alla, mis muutis pildistamise varasemast tunduvalt kiiremaks ja lihtsamaks. Fotostaadis kasutati spetsiaalset 35,5 cm laiust paberit, mis oli 100 meetri pikkuses rullis. Pärast pildistamist lõigati valgust saanud paberiosa vastava seadeldise abil ning edastati automaatselt ilmutajasse ja seejärel kinnitajasse. Kahe minuti möödudes valmis koopia, mis vajas veel pesemist ja kuivatamist. Sel meetodil saadi originaalist negatiivkoopია, positiivkoopია jaoks tuli negatiivkujutist veel kord pildistada. 1930. aastate keskel hakati tootma ka fotopaberit, mis võimaldas kohe positiivkoopiasid valmistada. Vajaduse korral sai objektiivi pöörata ja pildistada objekti ka vertikaalasendis. See uuendus oli eriti vajalik suurte maakaartide pildistamisel, kui kaart ei mahtunud pildistamislauale. Sellised kaardid kinnitati seinale või spetsiaalselt valmistatud alusele. Edaspidi sai neist omakorda valmistada vähendatud kooptaid. Kirjeldatud fotostaat oli esimene omataoline Eestis ja vajadus selle järele oli suur nii kohapealsete kui ka välismaiste tellimuste täitmiseks.⁶⁵

Keskarhiivi töötajad
Helmut Rammo
(vasakul) ja Eduard
Kiisla fotostaadiga
töötamas. Foto: Eduard
Selleke, 1935. RA,
EAA.661.1.807

Fotostaadi töölerakendamine tõi kaasa ka mõningaid arhiivitöö ümberkorraldusi. Seni kümme aastat peamiselt üksinda raamatuköitmise ja arhivaalide restaureerimise töökohustusi täitnud Helmut Rammo hakkas töötama ka fotostaadiga, mistõttu sai ta uueks ametinimetuseks köitja-fotomehaanik (hiljem köitja-fotograaf). H. Rammo laiendatud tööpõld tõi paratamatult kaasa selle, et arhivaalide köitmis- ja parandustöid ta endises mahus enam teha ei jõudnud. Sestap tekkis karjuv vajadus köitja abi ametikoha järele.⁶⁶ Keskarhiivi paberiparandus- ja köitmistööde taset hinnati ka väljaspool kõrgelt. Tartu Ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich

⁶⁵ Kahe minutiga pilt. Riigi Keskarhiiv sai fotostaadi dokumentide kiirpaljundamiseks. Ilmutamine ja kinnitamine sünnivad automaatselt ilma pimikuta. – Postimees, nr. 191, 17. juuli 1935 (veebiversioon on leitav aadressilt <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=postimeesew19350717.2.6>, vaadatud 10. juunil 2020).

⁶⁶ RA, EAA.661.1.623, l. 63, 67, 113p. 1935/1936. aasta eelarve ja kirjavahetus finantsküsimumustes.

Puksoo pidas arhiivi asjatundjate oskusi tolle aja parimaks Eestis. 1936. aastal pöördus ta arhiivi poole palvega parandada raamatukogus hoitava De la Gardie arhiivi käsikirjaliste köidete sari. Seejuures lubas raamatukogu maksta raamatukõitjale tehtud töö eest 50 senti tunnitöö tasuna ning hankida parandamiseks vajaliku riide ja paberi. Parandustööd tegi H. Rammo ja kuldesse lisati ka arve konserveerimisel-restaureerimisel kasutatud elektrivalgustuse eest.⁶⁷

Üha suuremat tarvidust paberiparandustööde järele tunti ka kogudustes, millest kõnelevad Keskarhiivi raamatupidamise dokumendid Laiuse ja Haljala kirikuraamatute parandamise kohta jaapani paberi ja siidimarliga.⁶⁸ Restaureeriti ka Keskarhiivi deponeeritud arhivaale. Näitena võib tuua Tartu Ülikooli usuteaduskonna ristiuse arheoloogia kabineti arhivaalid, mille restaureerimiseks küsis Otto Liiv 1937. aastal luba ja esitas seejärel arve.⁶⁹

Oluline tähis arhiivinduse ja säilitustegevuse korraldamisel oli arhiiviseaduse vastuvõtmine 1935. aastal. 18. detsembril 1929 moodustas arhiivinõukogu komisjoni (Paul Johansen, Otto Liiv, Jüri Uluots, Richard Övel), kes töötas 1930. aasta jooksul välja esialgse arhiiviseaduse kava, võttes aluseks Soome, Rootsi, Hollandi, Poola, Saksamaa ja Nõukogude Vene arhiiviseadusi ning seni kodumaal kehtinud seadusi, määrusi ja korraldusi.⁷⁰ Seaduse eelnõu saadeti tutvumiseks ning paranduste ja ettepanekute tegemiseks asjakohastele asutustele ja isikutele, mis muutis vastuvõetava arhiiviseaduse laiapõhjaliseks, praktiliseks ja valitsevate oludega arvestavaks.⁷¹ Arhiiviseadus sätestas arhiivides nõutavad säilitustingimused: ruumid peavad olema kuivad, arhivaalide alalhoidmist soodustavad ja tuleohtu vastu võimalikult hästi kindlustatud. Tule- ja muu ohu kõrvaldamiseks pidid arhiivid oma kodukorras või muudes sellekohastes eeskirjades ette nägema vastavaid korraldusi. Seaduses rõhutati eraldi, et arhivaale tuleb aeg-ajalt puhastada ja hävimisohus arhivaale asjatundlikult parandada. Samuti oli eraldi välja toodud, et arhivaalide kasutamist võib piirata ja ka keelata, kui arhivaalid on sellises seisukorras, et „nende tarvitamine nõuab erilist ettevaatust“.⁷²

Arhivaalide kaitset käsitlevas peatükis seadustati riiklik kontroll riigi piirides asuvate arhiivivarade üle. See säte aitas tõkestada varem esinenud juhtumeid, kus välismaale võõrandati ajalooliselt ja riiklikult tähtsaid dokumente.⁷³ Teisisõnu kehtestati seadusega norm, mille järgi riigi- ja omavalitsusasutuste arhivaale ei tohtinud riigist välja viia, arhivaalide välismaale võõrandamise puhul nähti ainsa erandina ette arhivaalide vahetamist.⁷⁴ Arhiiviseadus keelas ka kõigi eraarhiivide ja eraomanduses olevate haruldaste ja kodumaad puudutavate trükiteodete, arhivaalide ja tähtsate ajalooliste dokumentide ilma loata riigist väljaviimise, erandkorras võis seda teha vaid haridus- ja sotsiaalministeeriumi loal arhiivinõukogu või arhiivinõukogu esimehe ettepanekul. Eraomanduses olevaid arhiive ja arhivaale oli keelatud üksikult võõrandada, pärandada või päranduse jagamisel jaotada. Kui omanik ei suutnud arhivaale hävimise eest kaitsta, võis haridus- ja sotsiaalminister arhiivinõukogu ettepanekul omanikule määrata tähtaja vajalike kaitseabinõude tarvitusele võtmiseks. Kui tähtaja möö-

⁶⁷ RA, EAA.661.1.50, l. 19, 83. Kirjavahetus asutuste ja üksikisikutega majanduse ja publikatsioonitöö küsimuses, 06.04.1936–05.05.1937.

⁶⁸ RA, EAA.661.1.624, l. 58, 111. 1936/1937. aasta eelarve ja kirjavahetus finantsküsimustes; RA, EAA.661.1.50, l. 84. Kirjavahetus asutuste ja üksikisikutega majanduse ja publikatsioonitöö küsimuses, 06.04.1936–05.05.1937; RA, EAA.661.1.51, l. 4–7. Kirjavahetus asutuste ja üksikisikutega majanduse ja publikatsioonitöö küsimuses, 03.04.1937–05.04.1938.

⁶⁹ RA, EAA.661.1.49, l. 192, 194. Kirjavahetus asutuste ja üksikisikutega majanduse ja publikatsioonitöö küsimuses, 04.04.1935–22.04.1936.

⁷⁰ J. Uluots. Arhiiviseadus. – Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 32.

⁷¹ RA, EAA.661.1.26, l. 32–37. Kirjavahetus arhiivinõukoguga arhiiviseaduse väljatöötamise küsimuses ja arhiiviseadus, 27.02.1934–20.03.1934. Vt. lisaks: J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 33–34.

⁷² Arhiiviseadus, § 37–38; J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 49.

⁷³ RA, ERA.1014.1.62, l. 49. Kirjavahetus arhiiviseaduse kohta, 25.11.1930–18.06.1935. Vt. lisaks: J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 48–50.

⁷⁴ Arhiiviseadus. – Riigi Teataja 1935, nr. 53, art. 501, § 39; J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 49.

dumisel polnud abinõusid tarvitusele võetud, võidi arhivaalid seniks riiklikesse arhiividesse hoiule paigutada, kuni omanik on taganud tingimused nende nõuetekohaseks hoidmiseks. Samuti oli arhiiviseaduse järgi keelatud eraomanduses olevate registreeritud arhivaalide hävitamine, rikkumine või asjatundmatu parandamine.⁷⁵

Oluliseks teemaks uue arhiiviseaduse valguses kujunes ka säilitamise korraldamine. Arhivaalide suurt hulka arvestades peeti nende kõikide alalist säilitamist raskendatuks, kui mitte võimatuks. Toodi esile, et kõik arhivaalid ei ole oma tunnetusliku ega praktilise väärtuse poolest võrdsed, mistõttu tuleb neid tähtsuse järgi liigitada ning selle alusel ka säilitamist korraldada. Arhiiviseadus liigitas arhivaalid tähtsuse järgi kolmeks: esimesse (I) liiki arvati kestva ajaloolise tähtsusega arhivaalid, mis kuulusid alalisele säilitamisele; teise (II) liiki arvati arhivaalid, millel oli tähtsus teatava aja jooksul ja mille säilitustähtaeg oli reeglina 15 aastat; ning kolmandasse (III) liiki kuulusid arhivaalid, millel oli üksnes jooksva asjaajamise tähtsus ja mis hävitati pärast viie aasta möödumist. Selline liigitus kehtis nii riigile, omavalitsustele kui ka muudele avalik-õiguslikele asutustele.⁷⁶

Arhiiviseaduse järgi kogus ja korraldas Riigiarhiiv filmi- ja fotoarhiivi ning kogus, korraldas ja säilitas määratud aja jooksul I ja II liigi arhivaale. Reeglina pärinesid arhivaalid riiklikelt ametiasutustelt ning Riigiarhiiv andis I liigi arhivaalid üle Keskarhiivile. Viimane võttis vastu, tegi kättesaadavaks ja säilitas I liigi arhivaale, samuti foto- ja filmiarhiive. Keskarhiiv juhtis ühtaegu provintsiarhiivide tegevust ning teostas ajaloolise väärtusega arhiivide ja arhivaalide järelevalvet ja kaitset kogu riigis.⁷⁷ Omavalitsuste arhiividele kehtis üleriigiline kodukord, mille kinnitas haridus- ja sotsiaalminister kokkuleppel siseministriga ja eelnevalt ära kuulates arhiivinõukogu arvamuse. Näiteks nägi vallaarhiivide kodukord ette nõuded ruumidele: need pidid olema kuivad, tuleohu vastu kindlustatud, väljastpoolt kätetavad ning lukustatavad. Arhivaale tuli puhastada vähemalt kord kolme aasta jooksul. Kui vallavalitsus ei hoolitsenud vallaarhiivi eest ettenähtud korras, võis arhiivinõukogu korraldada arhiivi üleviimise kas riiklikesse arhiividesse, maa- või linnaarhiivi.⁷⁸

Kuigi kirikuarhiivide ajalooline aines oli 1930. aastate keskpaigaks suures osas Keskarhiivi üle antud, tegutsesid koguduste juures kirikuarhiivid, kus hoiti jooksvas asjaajamises kasutatavaid arhivaale.⁷⁹ Keskarhiivi direktor Otto Liiv pidas väga oluliseks kirikuarhivaalide heatasemelist säilitamist kohtadel. Nii rõhutas ta piiskopile saadetud kirjas 1935. aasta septembris, et kirikuõpetajad võtaksid tarvitusele kõik abinõud kirikuarhiivide paremaks alalhoiuks ja korrastamiseks, viidates muu hulgas oma teemakohasele kirjutisele.⁸⁰ Sel ajal oli plaanis hakata kõiki kirikuarhivaale kandma haridus- ja sotsiaalministeeriumi juures peetavasse arhiiviregistrisse. Selleks et vältida riigi sekkumist, tuli arhivaale hoida võimalikult tulekindlates ja kuivades ruumides, nende puudumise korral aga kantseleiruumi kappides. Arhivaalid pidid olema paigutatud liikide järgi, milleks oli eelnevalt vaja koostada nimistud. Arhivaalid tuli korda seada 1. jaanuariks 1936, Keskarhiiv oli valmis andma nõu ja juhiseid selle ülesande täitmiseks.⁸¹

Keskarhiivi ametkond, kes oli möödunud tegevusaastate jooksul koosseisus läbi teinud mitmeid muudatusi, määrati arhiiviseaduse kehtestamise järel kindlaks 1937. aastal kinnitatud kodukorras. Personali hulka olid määratud kõitjad, fotograafid ja nende abilised, täpset arvu

⁷⁵ Arhiiviseadus, § 40–42; J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 49–50.

⁷⁶ Arhiiviseadus, § 32; J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 46–47.

⁷⁷ Arhiiviseadus, § 12–13; J. Uluots. Arhiiviseadus, lk. 40.

⁷⁸ Arhiiviseadus, § 23–28; Vallaarhiivi korraldamise normaalkodukord. – Riigi Teataja 1935, nr. 102, art. 843, § 19 ja 21.

⁷⁹ N. Loone. Eesti kirikute ja usuühingute arhiivid. Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu, 1936, lk. 152–154.

⁸⁰ RA, EAA.661.1.75, l. 44. Arhiivinõukogu istungi protokoll nr. 1–4, 27.04.1938–20.03.1939. Vt. ka: O. Liiv. Eesti evangeeliumi luteri usu konsistooriumi ja kirikute arhiividest. – Eesti Kirik 1934, nr. 12, 13/14.

⁸¹ RA, EAA.661.1.75, l. 44p. Arhiivinõukogu istungi protokoll nr. 1–4, 27.04.1938–20.03.1939.

küll nimetamata. Kõitja-fotograafi ülesannetena loeti üles järgmised tegevused: arhivaalide asjatundlik parandamine ja kõitmine või nende tööde juhtimine, fotostaadil vajalike fotokoopiate valmistamine ja muud restaureerimistööd. Abid tegid lihtsamaid kõitmis- ja parandustöid ja täitsid teisi ülesandeid. Arhivaalide parandamine, tolmust puhastamine, paberkahjurite tõrje, arhivaalide uurimiseks väljavõtmine ning hoidlasse tagasi paigutamine toimus arhiivi direktori määratud erikorra järgi. Arhivaale võis tellida kohapeal uurimiseks kuni viis üksust korraga ja arhivaalide kasutamist jälgis vastav valveametnik. Arhivaalid pidid enne kasutusse andmist olema varustatud arhiivi templiga, üksikud lehed loetud ja nummerdatud. Kasutamise eeskirju ja korraldusi rikkunud uurijad kaotasid uurimissaali külastamise õiguse kuni kaheks kuuks. Hoidlatsesse tohtis siseneda vaid direktori loaga või ühe arhiiviametniku saatel. Arhivaale võis kasutamiseks arhiivist välja viia arhiiviseaduses kehtestatud korra alusel asutuste kirjalikul nõudmisel kuni neljaks kuuks, erandjuhtudel ka kauemaks. Kui arhivaalide füüsiline seisund ei võimaldanud nende väljaviimist, siis oli Keskarhiivi direktoril õigus sellest keelduda. Suurt rõhku pandi ka arhiivi kaitsemeetmete väljatöötamisele. Tulekahju või mõne muu õnnetuse korral olid arhiivitöötajad kohustatud kohe arhiivi kohale ilmuma ja tegutsema vastavate korralduste kohaselt. Õnnetuste, kallaletungide, arhivaalide evakueerimise, suitsetamise ja tule kasutamise kohta kehtis erikorraldus, mille kinnitas haridusminister.⁸²

Fotostaati kasutati Keskarhiivi direktori esitatud ja haridusministeeriumi kinnitatud erikorra ja normide järgi. Väljastatavad ära kirjad ja väljavõtted dokumentidest valmistati võimaluse korral fotostaadi abil. Fotokoopiad tehti kirjaliku soovialduse alusel tellija kulul vastavalt hinnakirjale, mille kinnitas haridusminister.⁸³ Statistika näitas fotostaadi kasutamise pidevat kasvu. 1936. aastal tehti 1997 ülesvõtet, mis andis riigi tuludesse 1142 krooni. 1935. aasta oktoobris anti Keskarhiivile haridusministeeriumi kaudu üle ajalooliselt väga väärtuslik nn. Kukruse arhiiv, mis sisaldas üle 600 keskaegse pärgamentüriku, paberalusel dokumente, pitsatijäljendite kogu ja pitsatijäljendite valmistamise seadeldise. Suuremate maakaartide hoidmiseks hangiti eriline seadeldis, väiksemate jaoks tehti vastavad kapid.⁸⁴

Arhivaalide parandus- ja kõitmistööd ajavahemikul 1932–1937 hõlmasid peamiselt Eestimaa konsistooriumi, Eesti- ja Liivimaa rootsiaegsete kindralkuberneride, Eestimaa veneaegse kindralkubeneri ja Tartu maakohtu arhiive ning vanemaid maakaarte. Parandati nii toimikuid kui ka kõiteid, samuti üksikuid hävimisohus paberilehti. Siidimarli, jaapani paberi ja muu materjali abil parandati viie aasta jooksul kokku 12 279 üksikut lehte ja 254 maakaarti.⁸⁵ Arhivaale köideti nende aastate jooksul 383 köidet, parandati 54 köidet ning tehti väiksemaid kõitmis- ja parandustöid kokku 2917 juhul. Peale selle tehti arhiivi käsiraamatukogu raamatute ja ajalehtede kõitmistöid ja puhastati tolmust 12 704 arhiivimeetri ulatuses arhivaale. Nii uurijate kasutushuvi silmas pidades kui ka originaalide parema säilimise eesmärgil võeti plaani valmistada arhiivi tähtsamatest ja väärtuslikematest arhivaalidest fotostaadi abil koopiad. Kaitseks putukate vastu oli kavas sisse seada spetsiaalne ruum arhivaalide gaasiga desinfitseerimiseks.⁸⁶

1935. aasta arhiiviseadusega kehtestatud tulekaitse kord tõi päevakorda arhiivile tule-, pommi- ning gaasikindla ruumi ehitamise koos gaasivarjendiga, et sinna mahutada tähtsa-

⁸² RA, EAA.661.1.31, l. 1–4p. Riigi Keskarhiivi kodukord, 1937; O. Liiv. Riigi Keskarhiivi kodukord. – Riigi Keskarhiiv 1932–1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Tartu, 1937, lk. 25–33. Vt. ka: RA, EAA.661.1.73, l. 171. Arhiivinõukogu protokollid nr. 1 ja 2 koos kirjavahetusega. Arhiivinõukogu erakorralise koosoleku 25. sept. 1936. a. protokoll Riigiarhiivi direktori kandidaadi küsimustes. Riigi Keskarhiivi kodukord. 11.04.1936–18.03.1937.

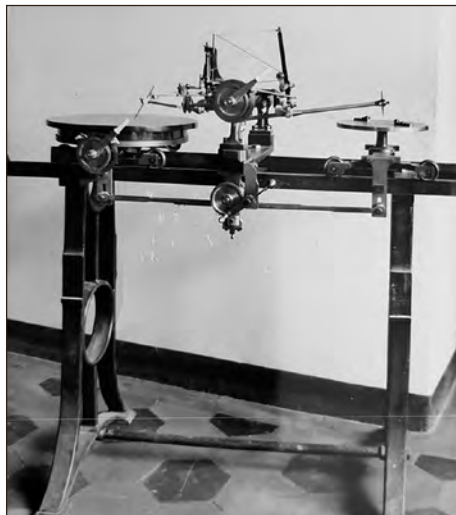
⁸³ RA, EAA.661.1.73, l. 171.

⁸⁴ O. Liiv. Riigi Keskarhiiv 1.IV.1932–1.IV.1937. – Riigi Keskarhiiv 1932–1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Tartu, 1937, lk. 12, 15.

⁸⁵ 1932/33. aastal 1743 lehte ja 113 maakaarti; 1933/34. aastal 2130 lehte ja 27 maakaarti; 1934/35. aastal 3286 lehte ja 64 maakaarti; 1935/36. aastal 2096 lehte ja 11 maakaarti; 1936/37. aastal 3024 lehte ja 39 maakaarti: O. Liiv. Riigi Keskarhiiv 1.IV.1932–1.IV.1937, lk. 14.

⁸⁶ O. Liiv. Riigi Keskarhiiv 1.IV.1932–1.IV.1937, lk. 14.

Ajalooliste pitsatite jäljendamisseade, mis anti Keskarihiivile üle 1935. aastal koos „Kukuruse arhiiviga“ (RA, EAA.661.1.914, foto nr. 1; RA, EAA.5266.1.1250, l. 1, foto nr. 2; RA, EAA.R-271.1.1287, foto nr. 30). Fotode tagaküljelt võib leida Eduard Sellekese fotoateljee aadressi Kuperjanovi 25, mis dateerib foto ajavahemikku 1935–1937. Pitsatite jäljendamismasin kuulus ka Otto Liivi koostatud filmiringvaate tegemise kavasse (RA, EAA.661.1.72, l. 75p), mis paraku jäi teadmata põhjustel 1938. aastal valminud Eesti Kultuurifilmi ringvaatest välja (Riigi Keskarihiiv – Eesti ajaloo varaait. Eesti Kultuurifilmi ringvaade nr. 13, 1938. RA, EFA.4.208). Pole teada, kas ja kui palju seda seadet arhiivis kasutati.

mad arhivaalid. Tuleohutuse valdkonnas tuleb tähtsaks sammuks pidada telefoniühenduse loomist Tartu tuletõrje lensalgaga. Samuti oli juba mõni aasta varem tehtud mitmeid katsetusi, mille eesmärgiks oli muuta arhivaalid ja papist ümbrised immutamisele tulekindlaks.⁸⁷ Katsetuste korraldamiseks oli pöördutud abi saamiseks firma Cellaon Werke G.m.b.H. poole Berliinis, kes saatis 1933. aastal reklaambuklette, juhendmaterjale ja Celloni nime kandvat immutusainet. Saadud informatsiooni jagati ka Riigiarhiiviga. Katsete läbiviimiseks moodustatud Keskarihiivi komisjon (Otto Liiv, August Sildnik ja Adolf Perandi) koostas 16. septembril 1933 katsete tulemustest akti. Katsetel kasutati Celloni lahuse aerosooli, milles oli pulber ja lahusti (vesi) vahekorras 1 : 5. Immutati puitu, pappi, paberit ning paberi parandamisel kasutatavat siidimarlit ja jaapani paberit. Puit söestus pärast pikemat tules hoidmist, kuid leegiga põlema ei hakanud. Papp hakkas tules küll leegiga põlema, kuid tules eemaldamise järel kustus iseenesest, seevastu Celloniga töötlemata papp põles samadel tingimustel edasi. Paber, jaapani paber ja siidimarli söestusid tules, kuid leegiga põlema ei hakanud.⁸⁸ 26. oktoobril küsis Otto Liiv lisainformatsiooni firma Cellaon Werke G.m.b.H. käest. Eriti huvitas teda, kuidas mõjub immutuslahus Celloni paberile ja tintidele. Firma saatis ühikajaliku ülevaate oma toodetest koos soovitusetega.⁸⁹ Puidu töötlemisel soovitas firma pintslika puidule kanda 15% vesilahust, papile aga kaks korda 8% lahust. Paberi immutamiseks soovitati paberilehti vannis leotada ja seejärel juhtida need lahuse ülejääkide eemaldamiseks kummi-valtside vahelt läbi. Piisavaks peeti ka pihustamismeetodit. Firma kinnitusel oli arhivaalide töötlemist selle lahusega tehtud juba piisavalt kaua ning kahjulikku mõju tekstidele ja tintidele nende sõnul ei olnud täheldatud.⁹⁰ Oma ärisaladust tulekindla lahuse valmistamiseks kasutatava pulbri koostise kohta sakslased siiski ei reetnud. Otto Liiv saatis pulbri näidise Helmut Rammoga Tartu Ülikooli keemilaboratooriumi juhataja A. Parise juurde eesmärgiga teha kindlaks pulbri koostis. Vastus pulbri keemilise koostise kohta jõudis arhiivi kolme päeva pärast ja selles öeldi, et pulber koosneb ammoniumbromiidist, naatriumammooniumfosfaadist ja naatriumsilikaadist (vesiklaas).⁹¹ Teaduskirjanduse järgi koosneb Celloni pul-

⁸⁷ Samas.

⁸⁸ RA, EAA.661.1.48, l. 33–37. Kirjavahetus asutuste ja üksikisikutega sisekorra, majandamise ja publikatsioonitöö küsimuses. Kohtuministeeriumi ringkiri ja juhtnõord kohtuasutuste arhivaalide üleandmise ja hävitamise eraldamise kohta. 22.04.1933–04.04.1934.

⁸⁹ RA, EAA.661.1.48, l. 47–59p.

⁹⁰ RA, EAA.661.1.48, l. 48–50.

⁹¹ RA, EAA.661.1.48, l. 61–62.

Celloni kasutamine Saksamaal riigipanga arhiivis 1930. aastatel. RA, EAA.661.1.48, l. 56

kuuluma Riigiarhiivi ja Keskarhiivi. Ühtlasi rõhutas ta, et tuleks leida vahendeid väärtuslike fotokogude ostmiseks riigile, esmajoones pidas ta silmas Parikaste ja Akeli fotokogusid. Keskarhiivi juhi ettepanekud fotoarhiivide korraldamise valdkonnas leidsid positiivset vastukaja ka haridus- ja sotsiaalministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnas.⁹²

Samal perioodil tegeles O. Liiv koostöös ERM-i direktori F. Linnusega ka filmide kogumise ja korraldamise temaatikaga. Pärast nende kaasettekannet arhiivinõukogus otsustati, et riikliku tähtsusega fotode arhiiv peab asuma Tartus Keskarhiivis ja filmide arhiiv Tallinnas Riigiarhiivis.⁹³ O. Liiv tabas küllap ajastu vaimu, mõistes, kui tähtsat rolli arhiivide populariseerimisel mängib filmiülesvõtete näitamine laiadele rahvahulkadele kinodes. Vastates 1936. aasta jaanuaris arhiivinõukogule Eesti Kulturfilmi kroonikaringvaate tegemise asjus, soovitas ta Keskarhiivi kõrval filmida ka Riigiarhiivis ja Tallinna linnarhiivis. O. Liiv lubas koostada filmile tekstid ning saatis üksikasjaliku kava, mida ja millises järjekorras arhiivides kaardrisse võtta. Filmimise kava Keskarhiivis sisaldas muu hulgas restaureerimise ja koopiategemise valdkonna kajastamist: ülevaade arhivaalide parandamise ruumist, Lyoni siidimarli,

ber tselluloosatsetaadi ja kampri segust.⁹²

Gaasikindla ruumi ehitamise plaani peeti aastaid ja selle peamine eesmärk oli luua võimalus biokahjurite tõrjeks. Hoolimata tihedast mõttevahetusest jäi gaasikindel ruum arhiivi rajamata. Suurt tähelepanu pöörati aga töötajate kaitseriietusele ja töötervishoiule. Seda tõendab kas või selline tööik, et eriti tolmuste ja niiskusest pehkinud arhivaalidega kokku puutuvatele töötajatele osteti 1937. aastal Tervishoiu Muuseumilt põlled ja tolumaskid. Olu- liseks täienduseks kartograafiliste materjalide hoiustamiseks valmis samal aastal suureformaadiliste kaartide ülestõstmise ja rippuvas asendis hoidmise seade.⁹³

Otto Liivi üheks huvivaldkonnaks oli fotoarhiivide temaatika. Tutvunud sarnaste arhiividega välismaal ja ERM-i fotokoguga, kavandas ta valdkonna arendamist Eestis laiemalt. 1936. aasta alguses arhiivinõukogule saadetud kirjas avaldas O. Liiv arvamust, et fotode kogumise töö oleks vaja muuta süstemaatilisemaks ning paralleelse töö vältimiseks tuleks pidada läbirääkimisi nende asutustega, kellel on juba fotokogud. Arhiiviseaduse mõtte järgi pidas ta loomulikuks, et nii riiklikke sündmusi kajastavad fotod kui ka kultuurilooliselt olulised fotokogud peaksid

⁹² W. Gardner, E. I. Cooke, R. W. I. Cooke. Handbook of Chemical Synonyms and Trade Names. London, 2018, lk. 161.

⁹³ RA, EAA.661.1.626, l. 12, 78, 93. 1937/38. a. eelarve ja kulude-tulude dokumendid koos kirjavahetusega.

⁹⁴ RA, EAA.661.1.72, l. 67, 69. Arhiivinõukogu protokollid nr. 1–4. Kirjavahetus tööalastes küsimustes ja J. Poska isikliku arhiivi küsimuses. 02.05.1935–19.03.1936.

⁹⁵ RA, EAA.661.1.72, l. 104.

jaapani paber, riie, katkine kaart ja parandatud kaart, kuidas näevad arhivaalid välja pärast parandamist, nende välimus ja koopiategemine fotostaadiga ning ajalooliste pitsatite jälgendamise masin.⁹⁶ Valminud filmis näidatakse suures plaanis ka arhiivi vanimat ürikut aastast 1240. Lähemal vaatlusel on märgata selle üriku pitsiril tehtud parandusi, mis aitavad pitseri restaureerimise aega dateerida varasemasse perioodi kui 1938. Kahjuks jäi meile teadmata põhjustel Kultuurfilmi ringvaatesse nr. 13 vaid Keskarhiivi kajastav osa kestusega 2 minutit ja 48 sekundit. Tagasivaates on omaette saavutus juba ainuüksi seesuguse jäädvustuse ülevõtmine ja tänaseni säilimine koos visuaalse teabega 1930. aastate arhiivioludest.⁹⁷

Eesti Kultuurfilmi kaadrite, Keskarhiivi osakondade 1938–1939 kuaruannete, säilinud fotode ning konserveeritud arhivaalide põhjal võib väita, et selle aja professionaalide tehtud paberarhivaalide parandustööd olid väga kõrgel tasemel.⁹⁸ Alates 1938. aasta 1. augustist oli Keskarhiivil võimalik palgata köitja-fotograafi Helmut Rammo kõrvale köitja abi ajutiseks kohusetäitjaks Valter Seene, kes aasta pärast kinnitati juba põhikohaga köitja abiks.⁹⁹ Lisaks aitasid arhivaale parandada ja puhastada Voldemar Kippasto, Eleonore Varend, Elisabeth Lents ja veel paar töötajat, kokku järjepidevalt 4–6 inimest. Valdkonna olulisust arhiivi jaoks näitab seegi, et lisaks arhivaalide puhastamisele ja konserveerimisele tehti tänapäeva mõistes ka köitkoja- ja kopeerimistöid. 1938. aasta septembrikuu aruande järgi kasutati konserveerimisel, restaureerimisel ja köitmistöodel 21 lehte jaapani paberit, 4,25 meetrit siidimarlit, 1,3 kilo kliistrihaju, 8 lehte marmorpaberit, 31 lehte eeslehepaberit ja 21 lehte pappi. Tööde mahust ühe inimese kohta annab hea ülevaate Helmut Rammo aruanne: kuu ajaga jõudis köitja-fotograaf konserveerida 19 Liivimaa rootsiaegset maakaarti (köitest lahtivõtmine, parandamine jaapani paberi ja siidimarliga ning taustamine riidele), kleepida riidele ühe teedekaardi, niisutada ja pressida 35 talu- ja mõisakaarti ning parandada 40 lehte Pärnu maakohtu arhiivimaterjale. Loetletud töödele lisandusid ka fotostaadiga tehtud koopiatellimused.¹⁰⁰

1939/1940. aasta eelarve kujunes rekordiliseks, näiteks planeeriti köitetöödeks osta 750 lehte jaapani paberit, 90 meetrit siidimarlit, 25 kilo kliistrihaju, 225 kilo pappi köitmiseks, 6,4 meetrit vasikanahka, 4,3 meetrit lambanahka, 9 meetrit linast riidet, 45 meetrit puuvillast riidet. Nende materjalidega kavatseti parandada 1000 arhivaali, mida muidu poleks olnud võimalik kasutada. Tegelikult moodustas kõnealune kogus vaid viiendiku uurijate vajadusest. Võrdlusena olgu märgitud, et fotostaadi paberit planeeriti hankida 15 rulli koos kahe kasti kemikaalidega, mis ületas enam kui kahekordselt konserveerimis- ja köitetööde kulusid. Lisaks tehti rahaeraldus välismaa arhiividest saadetud köidete kopeerimiseks.¹⁰¹ Kuivõrd fotostaadi töös hoidmine nõudis igal aastal suuri väljaminekuid, põhjendati fotostaadi üha suurenevat kasutust ja tellimustöödest laekuvaid järjest kasvavaid summasid riigieelarvesse ka

⁹⁶ RA, EAA.661.1.72, l. 70–75p.; O. Liiv. Riigi Keskarhiiv 1932–1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Tartu, 1937, lk. 12. Pitsatite jälgendamismasinast leidub foto säilikus RA, EAA.5266.1.1250, l. 1, foto nr. 2. Fotoalbum. Fotod arhiivi ürikutest, arhiiviruumidest, ekskursioonist Riias, arhiivitöötajatest linna korrastustöödel ja kolhoosis, Tapa keskkooli 40. a. juubelpidustustest jm. 1940–1959.

⁹⁷ RA, EFA.4.208. Riigi Keskarhiiv – Eesti ajaloo varaait. Eesti Kultuurfilmi ringvaade nr. 13, 1938.

⁹⁸ J. Lehtaru. Arhivaalide mikro- ja makromaailm (konservaatori pilgu läbi): <https://blog.ra.ee/arhivaalide-mikro-ja-makromaailm-konservaatori-pilgu-labi/> (avaldatud Rahvusarhiivi ajaveebis 3. oktoobril 2019, vaadatud 15. juunil 2020).

⁹⁹ RA, EAA.661.1.656, l. 66, 69, 80. Juhataja korraldused ja teadaanded isikkoosseisu kohta, 06.1928–24.08.1940.

¹⁰⁰ RA, EAA.661.1.158, l. 193, 198–199p. Osakondade kuaruanded, 04.1938–03.1939. Vt. lisaks: J. Lehtaru. Development of Paper Restoration in Estonia, the National Archives' Case Study. Preprints of the 11th Triennial Meeting for Restorers of Baltic States Conference. Tartu, 2017, lk. 45 (<https://www.youtube.com/watch?v=hOkJX6LfbvY>, vaadatud 26. juunil 2020).

¹⁰¹ Fotostaadi paberi ja kemikaalide maksumus oli 1150 krooni, kopeerimistöode eelarve 600 krooni ja köitetööde vahendite kulu 538 krooni: RA, EAA.661.1.628, l. 7–9, 20. 1939/40. a. eelarve ja kulude-tulude dokumendid koos kirjavahetusega. Võrdluseks tasub nimetada, et kantseleitarvikute ja arhivaaride töövahendite maksumuseks oli samas eelarves ette nähtud 250 krooni, sisaldades näiteks tinti, pliitaseid, kirjutussulgi, kustutuskumme, kuivatuspaberit, nõöri jms.: RA, EAA.661.1.628, l. 7, 20.

Keskarhiivi köitja-fotograaf Helmut Rammo (vasakul) ja tema abiline Voldemar Kippasto käsikirju restaureerimas, 1940. Fotolt võib leida tänapäevalgi kasutusel olevaid materjale ja töövahendeid: jaapani paber, jahukliister, pulverisaator, pintsel, voolimisluu. RA, EAA.661.1.806, l. 9

1940/1941. aasta eelarve plaanis.¹⁰² Paraku jäid need tellimused kujunenud poliitilise olukorra tõttu tegemata ning kvaliteetset jaapani paberit hakati Eestis restaureerimise tarbeks uuesti tellima ja kasutama alles 1990. aastatel.

Kui seni käsitletud teemade ring haaras peamiselt ajalooliste arhivaalide töötlemist ja säilitamist, siis 1930. aastate teisel poolel kerkis päevakorda jooksvas asjaajamises loodud säilitusväärtusega dokumentide seisundi parandamine juba alates nende loomise hetkest. Kehva kvaliteediga paber ning erineva koostisega tindid, mida riigiasutustes dokumentide koostamisel kasutati, halvendas nende säilivust ja põhjustas eri liiki kahjustusi, seda eeskätt dokumentide hoiustamisel niisketes tingimustes või valguse käes. Samuti oli kahjustunud dokumente keerulisem töödelda ja kopeerida. Arhiivinõukogu koosolekul 12. novembril 1937 tõstatas O. Liiv ühe päevakorrakpunktina teema, mis käsitles ametlikus kirjavahetuses kasutatava paberi standardformaadi ja kvaliteedi ning samuti tindi küsimust esimese liigi arhivaalide seisukohalt. O. Liivi sõnul ei vastanud riigiasutustes kasutusel olevad paberid ja tindid paljudel juhtudel arhiivinduslikele nõuetele kestva säilitamise mõttes. Tä andis samas ülevaate mõnes välisriigis tehtud katsetest, mille eesmärgiks oli valmistada arhiivinduse nõuetele vastavat paberit ja tinti. Arhiivinõukogu otsustas, et nii paberi standardformaadi ja kvaliteedi kui ka tindi küsimuse lahendamine jääb vastava komisjoni hoolde (Keskarhiivi direktor O. Liiv, Riigiarhiivi direktor G. Ney ja kohtuministeeriumi esindaja P. Jalaja). Komisjon pidi välja töötama määruse, mis annaks riigiasutustele asjaajamises vajalikke juhtnõude.¹⁰³

15.–16. oktoobril 1938 Tartus toimunud I arhivaaride päeval olid ettekannete olulisemad teemad arhivaalide kaitse ja säilitamine. Rõhutati, et arhivaalide kaitse nende säilitamiseks peab algama juba dokumentide ja kirjade registreerimisest. Seepärast peavad jooksva kirjavahetuse juhtijad olema hästi teadlikud arhivaalide säilitamise põhinõuetest. Asjaajamise seisukohalt sisuka küsimusega hakkas põhjalikumalt tegelema Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon.¹⁰⁴ Vabadussõja Ajaloo Komitee juht kolonel Mihkel Kattai tõi oma ettekan-

¹⁰² RA, EAA.661.1.628, l. 69–70, 88p. 1939/40. a. eelarve ja kulude-tulude dokumendid koos kirjavahetusega.

¹⁰³ RA, EAA.661.1.74, l. 27–29. Arhiivinõukogu istungi protokoll nr. 1, 12. nov. 1937, koos kirjavahetusega, 21.05–12.11.1937.

¹⁰⁴ RA, ERA.2124.2.132, l. 92. 1938. aasta tegevusaruanded, komitee juhatuse ja arhiivinõukogu koosolekute protokollid, 01.04.1938–20.02.1939. Vabadussõja Ajaloo Komitee loodi 16. juunil 1926 valitsuse korraldusel sõjaministeeriumi juurde. Riigiasutustes asunud Vabadussõja ajalooesse puutuvad materjalid, dokumendid, käsikirjad ja uurimused tuli saata komitee arhiivi Tallinnas (Pagari 1), komitee juhatuse ülesannete hulka kuulus ka juhendite väljatöötamine Vabadussõja uurimiseks ja arhiiviainese alalhoidmiseks. Vt. lähemalt: A. Nimmer. Vabadussõja Ajaloo Komitee (1926–1940). Magistritöö, Tartu, 2013, lk. 25, 27, 35–37 (http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/31096/magNimmer_Andero.pdf, vaadatud 4. augustil 2020).

des välja mitu probleemi ja tegi mõned konkreetsed ettepanekud säilitusvaldkonna teemal. Tema hinnangul oli arhiivides suur hulk halvale paberile (õhuke puitmassi paber, telegrammi blanketid jms.) kirjutatud dokumente, mis kasutamisel rebenevad või mille kiri on kustumas (kirjutamisel kasutati sageli keemilist pliiaitsit, mis ei olnud ilmastiku, niiskuse ja pleekimiskindel, või tarvitati paberit ja tekste hävitavat liimainet). Vabariigi loomispäevilt leidis tema kogemuse järgi aga rohkesti toimikuid, mis olude sunnil olid saanud kannatada ja seetõttu seisukorras, mis ei taga dokumentide säilimist. Ühe kitsaskohana nimetas ta ka nõuetele vastavate arhiiviruumide puudust ja olemasolevate ruumide kitsikust, mis mõistagi ei soodustanud arhivaalide säilimist. Neid asjaolusid arvesse võttes tuli M. Kattai sõnul hävimisohus olevate dokumentide päästmiseks tarvitusele võtta järgmised abinõud: koostada ülevaade dokumentidest ja toimikutest, mis vajavad restaureerimist, parandamist ja konserveerimist, eemaldada kasutusest parandamist nõudvad dokumendid ja toimikud kuni nende kordaseadmiseni, üle vaadata arhivaalide hoiuruumid, kõrvaldada esinevad puudused ning kanda hoolt selle eest, et tähtsamad arhiivid saaksid nõuetele vastavad ruumid. Ta tegi ettepaneku moodustada Eesti arhiivide jaoks vajalikke töövahendeid hõlmav keskladu Riigiarhiivi või Keskarhiivi koordineerimisel, kuivõrd arhivaalide konserveerimiseks puudusid asutustes materjalid, sh. happevaba kliister, siidiriie jms. Samuti rõhutas ta, et alaliseks säilitamiseks kuuluvad kaasaegsed dokumendid tuleb nende hävimise ärahoidmiseks kirjutada sellise tindiga sellisele paberile, mis püsiks jäädavalt. Ta juhtis tähelepanu ka kustuvate tekstide probleemile ja tõi näitena keemilise pliiaitsiga või kirjutusmasinaga kirjutatud või paljundustehnikatega (šapirograaf ehk hektograaf) kopeeritud tekstide halba loetavust kindral Aleksander Tõnissoni kirjavahetusest. M. Kattai pidas arhiivikultuuri arengut ametiasutustes tervikuna tähtsaks, nimetades seejuures oluliseks isikkoosseisu erialase ettevalmistuse tõhustamist asutuste arhiivides. Ilmeka näitena viletsatest säilitustingimustest esitas ta komitee hoiuruumides niiskuse taseme kõikumise seitsme kuu lõikes vahemikus 35–89%. Kõne lõpus tuletas M. Kattai meelde, et läheneb üleriigiline pööningute puhastamise kampaania, ja kutsus ajakirjandust üles tõstma majaomanike teadlikkust ja juhtima nende tähelepanu seal hoitavate dokumentide hävimisohule.¹⁰⁵

Mihkel Kattai teadlikkust säilitamise ja konserveerimise valdkonnas näitab ilmekalt ka säilinud kiri Otto Liivile, milles ta vahetult pärast arhivaaride päeva küsis, kust tellib Keskarhiiv arhivaalide parandusvahendeid, sh. nisutärklisk, mida Keskarhiivis liimi valmistamiseks tegelikult veel ei kasutatud (arhiivis kasutati kliistrijahu). Tänu M. Kattai ja O. Liivi kirjavahetusele saame kinnitust, et Keskarhiiv hankis peamisi arhivaalide parandusmaterjale välismaalt, näiteks jaapani paberit telliti tavaliselt korraga 300–500 lehte, hind umbes 5 senti leht, Kopenhaagenis asunud firmast Axel E. Aamodt, siidimarlit (allikates ka *crepeline*) telliti kangana 70-meetrises rullis, hind umbes 1 kroon meeter, Lyonis asunud firmast M. Clerc-Renaud. Mõlema nimetatud ettevõtte aadress ühtis F. Nineve isikuarhiivis talletatud teabega kahjustada saanud dokumentide parandamise instruksioonis. O. Liivi vastuskirjas soovitati nisutärklise tellimise kohta informatsiooni saamiseks pöörduda Stockholmi Eesti konsulaati või tellida tärklisk Helsingist, üksnes želatiini ja vedeliku *udustajat* ehk pulverisaatorit võis osta kohapealt.¹⁰⁶

Eelnimetatud arhivaaride päeva ettekannete hulgas käsitlesid säilitamisega seonduvat ka Jüri Uluots ja Otto Liiv. Mõlemad rõhutasid, et uue arhiiviseaduse kohaselt ja arhiivivarade kaitse huvides on hädavajalik lahendada Keskarhiivile uue hoone või juurdeehituse küsimus, kindlustamaks arhivaale tule ja muude ohtude vastu. Gottlieb Ney tõi esile vajaduse asendada 1923. aastast kehtinud soovituslik riigiasutuste asjaajamise kord uuega, võttes aluseks

¹⁰⁵ M. Kattai. Meie uuema ajaloo (eriti Vabadussõja) dokumentide kogumisest ja säilitamisest: RA, ERA.2124.2.132, l. 95–97.

¹⁰⁶ RA, EAA.661.1.52, l. 38–39. Kirjavahetus asutuste ja üksikisikutega majanduse ja publikatsioonitöö küsimuses, 01.04.1938–27.03.1939.

valitsuse välja antud „Riigiasutiste asjaajamise juhtnõõrid“, milles soovitati püsivaks säilitamiseks liigituvate kirjade koostamiseks kasutada valget puiduvaba liimitud paberit (teatava kaalu, tuhasisalduse ja rebenemistugevusega) ning resolutsioonide ja allkirjade kirjutamisel raudgallustinti.¹⁰⁷

Arhivaaride päeval kõlanud ettepanekuid hakati aktiivselt edasi arutama, mida kinnitab Vabadussõja Ajaloo Komitee initsiatiiv: juba 1938. aasta lõpus tuldi välja mõttega kaasata arhiivinõukogu arhivaalide säilitusvahendite tellimiseks ja nn. keske parandustöökoja siseseadmiseks. 1939. aasta jaanuari alguses esitas sõjaarhiivi esindaja major Hengo Tulnola detailse ja kujundirohke ülevaate nii arhiiviruumide kehvast olukorrast kui ka ruume varitsevast hädaohust kas pahatahtlike jalutajate käe läbi tekkida võivast süütamisest või hoopis veeõnnetusest, mis võivat sündida nii tänavate kastmisest kui ka veetorustiku lõhkemisest. Ohuolukordade esmane põhjustaja oli arhiivi asukoht keldrikorrusel (Pagari 1), kus niiskuse tase kõikus ühest äärmusest teise (nõutava 65–70% asemel 35–89%), ruume ei kõetud vajalikul määral ja õhupuhastusseadmed puudusid. Ühtlasi tõi ta välja liigse kiirusega valmistatud arhiiviriulite puudujäägid: riulid ei võimaldanud asetada arhivaale sobivasse asendisse ja tekitasid kareda pinna tõttu arhivaalidele lisakahjustusi.¹⁰⁸ Arhiivi ohuallikate detailne kirjeldus vastab tänapäeva mõistes igati säilitusvaldkonnas tuntud ohuplaani riskianalüüsile.

O. Liivi ettepanekul otsustas arhiivinõukogu 1939. aasta mais pöörduda riigi propagandatalituse, siseministeriumi ja majaomanike poole sooviga informeerida kodanikke, et nad pööningute korrastamise käigus hoiduksid seal leiduvate ajaloolise väärtusega dokumentide ja trükitööde hävitamisest ja annaksid need üle arhiividesse.¹⁰⁹ Sama tõsiselt suhtuti võimalike tuleõnnetuste ja sõjakahjustuste ärahoidmisesse või ohuolukorras tegutsemisse Keskarhiivis, mille tarvis koostati rida üksikasjalikke korraldusi ja juhiseid.¹¹⁰ Samuti oli hoidlate kaupa paika pandud arhivaalide evakueerimise järjekord hädaolukorras.¹¹¹

1939. ja 1940. aastal mõjutas arhiivide tööd alanud sõda. Seoses baltisakslaste ümberasumisega võttis valitsus vastu otsuse, mis kuulutas kultuurivarad riigi omandiks ning keelas nende väljaveo. Omanike valduses olevate arhivaalidega tekkis siin-seal probleeme, esines nende kadumist või hävitamist, mis oli tingitud kas hoolimatusest või teadmatusest. Samal ajal suurenes saksa seltside, institutsioonide ja perekonnaarhiivide huvi ja vajadus fotokoopiate järele. Nii saadeti Keskarhiivi, Riigiarhiivi ja Tallinna linnaarhiivi fotograafid, kes fotostaatide abil pildistasid tähtsamaid arhiveeritud dokumente. Pärast juunipööret hakkas uus võim aktiivselt ümber korraldama ka arhiivide tööd. Eesti arhiivinduse juhtimiseks loodi ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (SARK) alluvuses arhiivide talitus. Riigiarhiiv nimetati ümber Eesti NSV Riigi Keskarhiiviks ja selle Tartu osakonnaks sai endine riigi Keskarhiiv. Alates 4. septembrist 1940 olid rahvakomissaride nõukogu määrusega kõik Eesti territooriumil asuvad ja riiklikku väärtust omavad dokumentaalsed arhiivimaterjalid kuulutatud kogu rahva varaks ja need tuli üle anda arhiividesse. Arhivaalide hulka ja koguseid hakati mõõtma mitte enam arhiivimeetriga, vaid vastavalt nõukogude süsteemile säilikutega või kilogrammidega.

¹⁰⁷ RA, ERA.2124.2.132, l. 122–126.

¹⁰⁸ RA, ERA.2124.2.132, l. 159–161p. Väljavõte H. Tulnola kirjust 2. jaanuaril 1939: „[– – –] [Hoidlate aknad] ei ole millegagi kaitstud näiteks juhusliku ulaka teekäija eest, kes tahaks akna klaasi kepiga katki torgata ja sealt visata otse arhivaalide sekka põleva paberossiotsa. Niisama võib tänavakastja viltu libisenud voolikust veejuga sattuda läbi tuulutamiseks avatud akna otse arhivaalide pihta. Keldrikorral asetseb veetorustik ja mõne toru lõhkemise puhul on arhiiv uputuse ohus. Samal korral arhiivi kõrval asub ka maja keskkütte kolle, kust on võimalik tule sattumine arhiiviruumide piirkonda. Olenevalt asukohast keset linna on arhiiv asetatud ka väliste erakorraliste ohtude alla, nagu [näiteks] tulekahju puhul naabermajades, õhupommitamisel jne. [– – –].“

¹⁰⁹ RA, EAA.661.1.77, l. 4, 6. Arhiivinõukogu istungite protokollid nr. 1 ja 2, 13.05.1939–29.03.1940.

¹¹⁰ RA, EAA.661.1.2, l. 23–29p. Eesti Vabariigi Valitsuse ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsused, määrused ja käskkirjad arhiivi kodukorra, postitariifide, eelarve ja üürihinna küsimuses, 26.10.1921–26.03.1941.

¹¹¹ RA, EAA.661.1.10, l. 24–38. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi juhised, ringkirjad ja korraldused majanduse, eelarve koostamise, töö tasumise jt. arhiivi tegevuse küsimustes, 07.04.1936–09.02.1937.

Riiklike arhiivide korraldada anti kõik ametkondlikud ja eraarhiivid. Likvideeritud asutuste dokumente saabus arhiivi nii palju, et 1940. aasta lõpul tuli arhivaale hoiustada kastides.¹¹² Arhiiviainese ootamatu kasvu ühe näitena olgu toodud sõjaarhiivi üleandmine endise Riigi-arhiivi hoidlasse Toompeal, kuhu paigutati enam kui 13 000 säilikut, ligi 1000 raamatut, 143 pakki arhivaalide ära kirju, ühe autokoorma jagu korrastamata arhivaale ja lisaks Kaitseliidu dokumente.¹¹³

1941. aastal vähenes koosseisuliste töötajate arv Keskarhiivi Tartu osakonnas ja muutusid ka ametinimetused. Nii sai H. Rammo uueks ametinimetuseks dokumentide restaureerimise kaastöölise ja V. Seene ametinimetuseks restaureerimise kaastöölise abi.¹¹⁴ Ettevaatava sammuna anti välja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus tulekahjuvastaste ettevaa-tusabinõude tarvitusele võtmise kohta, reguleerides ühtaegu ka kütte- ja elektriseadmete kasutamist arhiivis.¹¹⁵

Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel puhkenud sõjategevuse tõttu rakendati mitmeid meetmeid arhivaalide kaitseks. Tartus korraldati tulekaitseõppusi ja öövalvet, pabeririba-dega kleebiti aknaid ning väärtuslikumad arhivaalid viidi tulekindlamatesse kohtadesse. 26. juunil 1941 moodustati arhiivitöötajatest päästegrupp, kes oli öisel ajal valmis tegema pääs-tetöid õhurünnakute korral. Nõukogude Liidu suurtüki- ja õhuvägede rünnakute (10.–24. juulil) tagajärjel said kannata nii arhiivihooned kui ka arhivaalid. Lahingutegevuses hävisid Tartu maavalitsuse arhiiv, Tartu praostkonna arhiiv ning suurem osa Tartu ringkonnakohtu ja Maarja koguduse arhiivist. Arhiivihooned J. Liivi tänaval pääses suuremast hävingust tänu õnnele ja päästemeeskonna ennastalgavale tööle. Hoonesse lendas mitu mürsku, lõhkudes mõned seinad ja 773 aknaklaasi, põlema süttis arhiivi kuur ja naabermaja. Arhiivi pääste-meeskond eemaldas hoone akende juurest tuldvõtvad materjalid, akende ette riputati veega niisutatud eesriided. Kolmandale korrusele lennanud mürsk purustas hoidla seina ja riüli ning paiskas segi arhivaalid.¹¹⁶

Saksa vägede saabumise järel tühistas Eesti Omavalitsus 10. oktoobri 1941. aasta käsuga kõik nõukogudeaegsed ümberkorraldused, arhiivid nimetati ümber Tartu ja Tallinna Keskarhiiviks. Kuigi majanduslik olukord oli raske, suudeti 1941. aasta sügisel ja 1942. aastal teha Tartu Keskarhiivi hoone hädapärased remonditööd (mürsuaukude kinnimüürimine, akende klaasimine, katuse parandamine). Suurimaks mureks oli arhiivihooned kütmine. Märtsikuus jäi mõne hoidla temperatuur miinuskraadidesse, kõikudes vahemikus -2 kuni $+4$ °C, suhteline õhuniiskuse oli 60–70%, keldrikorruusel koguni 95%, kuivõrd läbi seinte nõrgus lumesulamise vesi. Arhivaalid tuli päästmiseks viia esimesele ja teisele korrusele.¹¹⁷ Arhiivimaterjalide kaitsmiseks niiskuse eest anti korraldus tõsta arhivaalid seintest eemale. Keskarhiivi juhi kohuse-

¹¹² Vt. lähemalt: E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944. – Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11), Tartu, 1999, lk. 119–152; P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koostanud T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22), Tartu, 2007, lk. 106–152.

¹¹³ A. Nimmer. Vabadussõja Ajaloo Komitee, lk. 87.

¹¹⁴ RA, EAA.661.1.629, viimane, nummerdamata lehekülj: ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna 1941. aasta eelarve, koosseis. 1941. a. eelarve ja kulude-tulude dokumendid koos kirjavahetusega. Vahemärkusena olgu lisatud, et uue võimu tulekuga hakati arhivaale nimetama dokumentideks.

¹¹⁵ RA, EAA.661.1.2, l. 33–34p. Eesti Vabariigi Valitsuse ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsused, määrused ja käskkirjad arhiivi kodukorra, postitariifide, eelarve ja üürihinna küsimuses, 26.10.1921–26.03.1941.

¹¹⁶ E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944, lk. 125–127; Arhiivile ja Eesti kirjalikule pärandile katastroofiga lõppeda võinud olukorda kirjeldades märkis arhivaar Benita Labi oma päevikusse, et ööl vastu 13. juulit oli suur tulekahju, ümberringi põles ja arhiiv oli nagu saareke põlengu keskel: RA, EAA.5266.1.53, l. 3p. Alise-Benita Labi. Päevik (nr. 34), 1941–1942.

¹¹⁷ E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944, lk. 128, 131–132.

täitja Erik Tender pidas neid abinõusid vajalikuks ja käis olukorda regulaarselt kontrollimas.¹¹⁸ Arhivaalide niiskuskahjustuse vähendamiseks ja rõskuse eemaldamiseks hoidlatest tuulutati neid suveperioodil. Valitsevas sõjaolukorras tuli arhiivi tegevus ajutiselt üle viia Veski tänav 13 hoonesse, mis tähendas tülikaid lisatõid arhivaalide transportimisel. Lisaks tuli arhiivitöötajail sageli osaleda põllu-, turba- ja metsatöödel, millest oli abi ka arhiivihooone küttematerjali varumisel. Kütteks saadud puud olid aga sageli märjad, ahjud ajasid suitsu sisse ning 1943. aasta jaanuaris võis temperatuur hoones langeda kuni -20°C -ni. Riigikomissari määrusega 20. veebruarist 1943 sätestati arhiivide peamise ülesandena arhivaalide säilimise ja kaitse kindlustamine, teises järjekorras ametlike nõudmiste rahuldamine ja seejärel arhiivide korras-tamine. Seetõttu valmistati ja parandati agaralt akende pimendamiskatteid.¹¹⁹ Arhiivihooones täheldati ka arhivaalidele ohtlike kahjurputukate tegevuse aktiveerumist, leiti nii nahanäklasi kui ka raamatukoisid. Kahjurite hävitamise asjus peeti nõu entomoloogia katsejaama ja Eesti Rahva Muuseumi töötajatega ning puhastati ja klopiti läbi 19 jooksvat meetrit arhivaale.¹²⁰ Osa arhivaale viidi Eesti Rahva Muuseumisse gaasitamisele.¹²¹ Arhivaalide desinfitseerimiseks võis muuseum kasutada sinihapet (Zyklon) või püratool-tolmu, neist viimast kasutati majasoomuka tõrjeks.¹²²

Alates 1. novembrist 1941 jätkas koosseisulise töötajana köitmis-, parandus- ja kopeerimistööde valdkonnas vaid Helmut Rammo, tema abilise koht oli Keskarhiivi ametikohtade seast kadunud.¹²³ Keskarhiivi eelarveliste vahendite vähenemine avaldas kahtlemata mõju vajalike materjalide hankimisele. Kuigi enamikku töövahenditest oli veel saadaval, siis arhivaalide restaureerimiseks vajaminevat jaapani paberit ja siidimarlit ei olnud võimalik sõja ajal tellida.¹²⁴ Probleemiks oli jätkuvalt ka ruumipuudus, sestap olid hoidlad ülemäära koormatud. Hoone ehitustehnilisel ülevaatusel selgus, et lagede kandejõud ei vastanud seal olevale raskusele. Kiiresti oli vaja arhivaalide hulka vähendada ja taas kerkis päevakorda makuleerimise küsimus. Näiteks saadeti 8. märtsil 1943 makulatuuriks 19 kasti Holsti kaubamaja ja Liivimaa aktsiisivalitsuse materjale kogukaaluga 789 kilo. Dokumendid viidi Rápina paberivabrikusse, kus neist koos praakkaltsudega valmistati sõjaväe jaoks pappi.¹²⁵

Sõjaaegse arhiivitöö hulka kuulus loomulikult ka õhurünnakuteks valmistumine, mille tarvis seati korda ja paigutati täiendavad liivakastid, puhastati hoone põõningut ja organiseeriti valvet.¹²⁶ Arhiivis tuli sisse seada alaline valveteenistus ja korraldada proovihäireid, lisaks kehtis käsk paigaldada hoidlatesse veega täidetud nõud, sildistada hüdrandid ja muuta riiulid süttimiskindlaks. Väärtsulikumad arhivaalid paigutati hoone alumistele korrustele ja keldrisse. Õhukaitse korraldamisel tuli lähtuda seisukohast, et arhiivimaterjalide säilitamine on tähtsam kui nende kättesaadavus.¹²⁷

Konserveerimistööde mahu vähenemisest kõnelevad ilmekalt Keskarhiivi raamatuköit-mise, restaureerimise ja fotostateerimise kuuaruanded. Näiteks restaureeriti köitja-fotograaf H. Rammo 1943. aasta märtsikuu aruande järgi vaid 48 lehte jaapani paberi ja siidimarliga

¹¹⁸ M. Remma. Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhina 1942–1944. Bakalaureusetöö. Tartu, 2017, lk. 22–23 (https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/58169/Mirjam_Remma_2017.pdf, vaadatud 18. juunil 2020).

¹¹⁹ E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944, lk. 128, 132–133.

¹²⁰ RA, EAA.3825.1.165, l. 49, 129. Erik Tender. Päevik 1, 01.1943–18.07.1943.

¹²¹ RA, EAA.661.1.170, l. 112. Osakondade ja kantselei kuuaruanded, 01.01.1942–12.1944.

¹²² J. Turu. Biotsiidide kasutamine ja nende mõju Eesti Rahva Muuseumi tekstiilide näitel. Magistritöö. Tallinn, 2018, lk. 20–21, 78.

¹²³ RA, EAA.661.1.632, l. 54. 1941. a. eelarve ja kirjavahetus finantsküsimustes.

¹²⁴ RA, EAA.661.1.633, nummerdamata leht l. 11 ja 12 vahel (köitekoja ja fotostaadi materjalid). 1942. a. eelarve.

¹²⁵ E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–1944, lk. 143.

¹²⁶ Samas, lk. 139.

¹²⁷ M. Remma. Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhina 1942–1944, lk. 17, 21.

ning koos parandustöödega õmmeldi 42 toimikut. Kõitmistöödena jõuti ajalehti ja raamatukogu raamatuid kõita 11 ja nimistuid ning kontoraamatuid kaks ühikut. Fotostaadiga ei tehtud ühtegi koopiat. Tööaeg kulus peamiselt koristustöödele, akende pimenduskatete valmistamisele, põllutöödele, puude parvetamisele, lõikamisele ja laadimisele ning arhivaalide kastidesse pakkimisele, vagunitesse laadimisele ja transportimisele.¹²⁸

Alates 1944. aasta algusest elati arhiivis evakueerimise tähe all. Eelmise aasta detsembrikuus valminud evakueerimisplaani järgi tuli evakueerida 6424 jooksvat meetrit arhivaale, sellele lisandusid kaardid ja ürikud. Evakueerimiseks anti Tartu kultuuriasutuste käsutusse Vodja, Kirna ja Väätsa mõis, arhivaale viidi hoiule ka Lahmuse mõisa. Evakueerimisel tekitas raskusi kastide, pakkepaberi ja sidumisnööri nappus.¹²⁹ 1944. aasta jooksul evakueeriti Tartust 1071 kasti arhivaale, neist 310 kasti jõuti Eestist välja vedada. 17. septembril 1944 oli E. Tender saatjaks kahele vagunitäiele Keskarhiivi materjalidele, mis alustasid teekonda Vodja jaamast ja jõudsid Troppausse Ida-Sudeetides.¹³⁰

Arhiivmaterjalide evakueerimisega tegeldi aktiivselt ka Tallinnas. Dokumente viidi ümberkaudsetesse mõisatesse ja kirikutesse, aga ka Saksamaale.¹³¹ 1944. aasta märtsipommitamine tõi suuri kahjusid nii Tallinna Keskarhiivile kui ka Tallinna linnaarhiivile, kus hävis vastavalt üle 100 000 ja 20 000 säiliku.¹³² 26.–27. oktoobril 1944. aastal Nõukogude Liidu SARK-i arhiivide peavalitsuse initsiatiivil koostatud ülevaates tuuakse välja sõjas hävinud materjalide hulk ning mainitakse, et ENSV Riigi Keskarhiivis ja selle Tartu osakonnas säilitamisel olnud 1 626 890 säilitamisüksusest on Saksa okupatsioonist päästetud ja terveks jäänud umbes 1 392 890 säilitamisüksust ehk 85% kogu arhiivmaterjalist.¹³³ Kas nendes arvudesse tuleks suhtuda teatud reservatsiooniga,¹³⁴ jäägu järgmiste uurimuste lahata, ent keeruliste aegade kiuste mõeldi arhiivis arhivaalide säilitamisele ka pimedal sügisel 1944.¹³⁵

Kokkuvõtvalt võib öelda, et alates riikliku arhiivinduse loomisest kuni sõjaaegsete muutusteni pöörati arhivaalide säilitamisele suurt tähelepanu. Kuigi majanduslikud võimalused ei lubanud saavutada soovitud tulemusi eelkõige uue arhiivihoonde ehitamiseks Tartusse, anti endast parim olemasolevates tingimustes. Nagu igas uurimistöös, on lisaks õnnelikele leidudele veel mitmeid tumedaid laike, mis ootavad avastamist. Nii ei õnnestunud allikaist leida ainsatki andmekildu Rahvusarhiivi pärgamentürikute ja pitserte konserveerimisest vaadeldud perioodil. Küsimus millal, kus ja kelle poolt konserveeriti meie vanima pärgamentüriku pitsert, jääb vastust ootama. Lõpetuseks tuleb rõhutada Keskarhiivis valitsenud kõrget taset paberarhivaalide ja köidete restaureerimise-konserveerimise valdkonnas, mis oli juba 1920. aastatel võrreldav Euroopa juhtivate konserveerimiskeskustega.

¹²⁸ RA, EAA.661.1.164, l. 17, 32, 43, 45, 47, 53p. Kõitekoja tööaruanded, 01.1941–04.1944.

¹²⁹ E. Kuusik. Ajalooarhiivi ajalooastail 1939–1944, lk. 145.

¹³⁰ M. Remma. Erik Tender Eesti Omavalitsuse Tartu Keskarhiivi juhina 1942–1944, lk. 32.

¹³¹ RA, EAA.R-271.1.65, l. 8–9. Kontrollakt ENSV Riigi Keskarhiivi töö kohta, 26.–27.10.1944. Vt. lisaks: R. Pullat. Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt. Tallinn, 2018.

¹³² Vt. lähemalt: Tallinn tules: dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koostanud L. Kõiv ja J. Kivimäe. Tallinna Linnaarhiivi Toimetised 2. Tallinn, 1997, lk. 101–117, 126–147; L. Uuet. Rahvusarhiiv kui riigiasutus. Tuna 2020, nr. 1, lk. 53.

¹³³ RA, EAA.R-271.1.65, l. 6–9. Kontrollakt ENSV Riigi Keskarhiivi töö kohta, 26.–27.10.1944.

¹³⁴ Arvatavasti jäi nimetatud kogusest välja 1941. aasta suveks korrastamata aines (mida oli ca 300 000 kg kogutud likvideeritud asutustest ainuüksi Tallinnas, sh. asus osa arhiive endiselt asutustes) ning samuti sõjaajal evakueeritud, kuid arhiivi veel tagasi toomata kogud. Samal teemal vt. ka: Eesti NSV Riigi Keskarhiiv 1940–1948. – Eesti NSV arhiiviasutuste ajaloo teatmik 1888–1975, lk. 58–61.

¹³⁵ ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna direktori asetäitja Voldemar Milleri käsikiri ajalehele Uus Postimees 23. novembrist 1944 „Päästke ja säilitage arhiivdokumente. Nende väärtus on suurem kui osatakse arvata“ püüab tõsta elanikkonna teadlikkust arhiiviväärtusega dokumentide leidmise korral ja kutsub rahvast üles seesuguseid materjale arhiivile üle andma: RA, EAA.R-271.1.74, l. 2–3. Artikli „Päästke ja säilitage arhiivdokumente“ käsikiri, 11.1944.